

De vraag na het antwoord

Herstelwerk in nieuwsinterviews

1. Inleiding¹

Soms wordt een nieuwsinterview zelf nieuws. Pim Fortuyn is mede beroemd geworden door de manier waarop hij zich in interviews gedroeg. Zoals in maart 2003 toen hij na een lijsttrekkersdebat Den Haag Vandaag Wouke van Scherrenburg afkapte met “ga toch koken”. Vaker echter is het de interviewer die de spotlights haalt. In 1988 ondervroeg Dan Rather presidentskandidaat George Bush Senior op zo’n agressieve manier dat de publieke opinie de kant van geïnterviewde koos. Het omgekeerde overkwam Jeremy Paxman in 1997 nadat hij een confronterende vraag aan de toenmalige Britse minister van binnenlandse zaken Michael Howard maar liefst 13 keer opnieuw stelde teneinde hem een antwoord te ontlokken. Deze directe manier van interviewen bezorgde Paxman de titel ‘Interviewer van het Jaar’² (Clayman & Heritage 2002).

Over het opnieuw stellen van vragen in nieuwsinterviews gaat ook dit artikel. In een analyse van een corpus van Nederlandse nieuwsinterviews viel ons op dat vragen niet alleen vaak opnieuw worden gesteld, maar dat dat op systematisch verschillende manieren gebeurt. Met onze analyse zullen we aansluiten bij de conversatie-analytische literatuur over herstelorganisatie en post-expansies in interactie (Schegloff, Jefferson & Sacks 1977; Schegloff 1992, 1995; Mazeland 2003) om een onderscheid te maken tussen vraagherhalingen die de geïnterviewde uitnodigen een problematisch antwoord te herstellen, en vraagherhalingen die zelf een eerdere problematische vraag herstellen.

Samenvatting

Als een interviewer in een nieuwsinterview geen of een onvoldoende antwoord krijgt op een vraag, stelt de interviewer vaak een vervolgvraag die erop is gericht alsnog een bevredigend antwoord te krijgen. In dit artikel doen we verslag van een conversatie-analytisch onderzoek naar zulke vervolgvragen in een corpus van Nederlandse nieuwsinterviews. Voor deze analyse maken we gebruik van eerder conversatie-analytisch onderzoek naar herstelwerk en post-expansies. We maken eerst een onderscheid tussen herstelwerk gericht op uitingen en herstelwerk gericht op sequenties. Vervolgens richten we ons op dit laatste fenomeen waarbij het te herstellen probleem niet in een afzonderlijke uiting wordt gelocaliseerd, maar in de handlingsrelatie tussen uitingen, in dit geval de relatie tussen vraag en antwoord. Uit de analyses komen twee typen post-expansie vragen naar voren. Het eerste type behandelt het voorafgaande antwoord van de geïnterviewde als de bron van het probleem; het tweede type doet hetzelfde met de daaraan voorafgaande vraag van de interviewer.

2. Het nieuwsinterview

Sinds midden jaren '80 zijn nieuwsinterviews het onderwerp geweest van conversatie-analytische publicaties van onder andere Heritage (bijv. 1985), Greatbatch (bijv. 1988), Clayman (bijv. 1992), en samenwerking tussen deze onderzoekers zoals in Heritage & Greatbatch (1991) en recent in de monografie over nieuwsinterviews van Clayman & Heritage (2002) waarin veel van het onderzoek tot op dat moment wordt samengevat. Daarnaast publiceerde Jucker (1986) een pragmatische studie over nieuwsinterviews terwijl het enige gespreksanalytische werk binnen het Nederlandse taalgebied tot nu toe werd verricht door Springorum (1991).

Uit al dit onderzoek blijkt dat deelnemers aan een nieuwsinterview een sterke oriëntatie hebben op de activiteit van de interviewer (IR) als 'vragen stellen', en op die van de geïnterviewde (voor wie we de afkorting IE van het Engelse 'interviewee' zullen gebruiken) als 'antwoord geven'. Met de term 'oriëntatie op' een handeling als vraag wordt binnen de conversatie analyse verwezen naar het normatieve karakter van zulke deelnemersinterpretaties. Het zou veel te simpel zijn om te beweren dat 'interviewers vragen stellen'. In plaats daarvan zien we dat deelnemers aan een interview handelingen van de interviewer als-het-even-kan behandelen als een uitnodiging tot een respons. We zien dit bijvoorbeeld in fragment (1) naar aanleiding van het debat over de regeringsverklaring van het kabinet Balkenende II. De IR vertelt dat minister Zalm na het debat op z'n website heeft geschreven "Balkenende was in vorm" hetgeen door de IE na een korte pauze wordt behandeld als een uitnodiging tot een respons.

(1) *Twee Vandaag 13 juni 2003*³

Transcript door: Nicolette Immerzeel

IR = Ferry Mingelen

IE = Jan-Peter Balkenende

- 8 IR: Ja ik geloof ook dat ie op z'n website had geschreven "Balkenende was
9 in vorm".
10 (0.7)
11 IE: .hh Nou ik denk dat eh het heel goed is gegaan niet alleen e::h >lettend
12 op< mezelf maar gewoon het ging om de presentatie van het kabinet,
13 .hh

In navolging van Clayman en Heritage zullen we in dit artikel de term 'vraag' gebruiken om naar zulke uitnodigingen tot respons te verwijzen, ook al kunnen die uitnodigingen op heel verschillende manieren worden gedaan.

De IR in een nieuwsinterview is een professioneel journalist. De geïnterviewde heeft een bepaalde relatie tot een recente gebeurtenis in het nieuws. Hij of zij is ofwel deelnemer aan het recente nieuws, ofwel commentator van dat nieuws aan de zijlijn. Derde partij bij het nieuwsinterview is het publiek. Dit wordt gevormd door luisteraars in de studio en/of door luisteraars daarbuiten (televisiekijkers en radioluisteraars). Het publiek neemt niet deel aan het nieuwsinterview, maar speelt wel een belangrijke rol, want elk nieuwsinterview is in feite gericht tot het publiek zoals blijkt uit de wijzen waarop met name de bijdragen van de IR worden gerealiseerd (Clayman & Heritage 2002).

Over het opnieuw stellen van vragen is in de literatuur over nieuwsinterviews weinig geschreven. Dat wekt verbazing, juist omdat het eerder genoemde Paxman-Howard in-

De vraag na het antwoord

interview, met een 13 maal opnieuw gestelde vraag, geldt als een schoolvoorbeeld van een confronterend interview. Clayman & Heritage noemen het als vorm van “aggressief vragen stellen” (2002: 256), maar vinden het misschien zo evident waarom dit zo is dat ze er geen verdere analyse aan wijden. Het Paxman-Howard interview komt niet voor in hun hoofdstuk over ‘confronterend vragen stellen’ (“*adversarial questioning*”) maar wordt geanalyseerd in het hoofdstuk over ‘vraagvermijding’ (“*answers and evasions*”), maar dan uiteraard met speciale aandacht voor de antwoorden van Howard (2002: 255-257).

Ons onderzoek gaat uit van een enge definitie van ‘nieuwsinterviews’. Ofschoon de categorie ‘nieuwsprogramma’ niet eenduidig is, hebben we ons beperkt tot interviews in de tv-programma’s *NOVA*, *Twee Vandaag*, *Buitenhof* en *Netwerk* en het radioprogramma *De Ochtenden*⁴. ‘Praatprogramma’s’ zoals *Barend en van Dorp*, *B&W*, *Andries Knevel*, of *Ivo Niehe* vallen daar buiten. Het corpus waarop onze analyses zijn gebaseerd bestaat uit ruim 40 nieuwsinterviews die op de Nederlandse radio of televisie zijn uitgezonden. De transcripten van deze nieuwsinterviews zijn gemaakt door 25 studenten van de faculteit Letteren van de Universiteit Utrecht en gecorrigeerd door de auteurs.

3. Herstelorganisatie en handelingssequenties

Een belangrijk organiserend principe van interacties is de handelingssequentie. Gespreksdeelnemers relateren hun uitingen aan elkaar als interactionele handelingen, vaak als ‘aangrenzende paren’ zoals het vraag-antwoord paar (Schegloff & Sacks 1973; Schegloff 1995)⁵. Maar de organisatie van gesprekken als handelingssequenties gaat verder dan deze handelingsparen. Gespreksdeelnemers relateren niet alleen vragen aan antwoorden, maar ook het ene handelingspaar aan het andere. Een vraag-antwoord paar kan bijvoorbeeld voorbereidend werk doen voor een ander vraag-antwoord paar, zoals “ben je vanavond thuis” kan voorbereiden op de vraag “vind je het leuk als ik even langskom”.

Schegloff (1995) heeft voor alledaagse gesprekken laten zien dat sequenties bestaan uit een basispaar dat kan worden voorafgegaan door een voorbereidende ‘pre-expansie’ en kan worden gevolgd door een ‘post-expansie’, terwijl tussen de twee paardelen in een ‘insertie-expansie’ kan komen. Vaak zijn deze expansies zelf ook weer aangrenzende paren.

Deze organisatie kan worden geïllustreerd aan de hand van de volgende uitgebreidere versie van fragment (1).

(2) *Twee Vandaag 13 juni 2003*

Transcript door: Nicolette Immerzeel

IR = Ferry Mingelen

IE = Jan- Peter Balkenende

- 1 IR: Meneer Balkenende, vanochtend in de ministerraad eh hoorde ik (.) klonk
2 er applaus aan het begin. (0.5) Waarom was dat ↑nodig.
3 IE: .hh Nou eh was erg aardig van de heer Zalm, die als vice-premier even een
4 (.) punt van orde had en eh (.) complimenteerde met eh de eh >manier
5 waarop< alles was gegaan tijdens het eh debat. .hh Eh en dat eh eh
6 ontmoette toen een groot applaus van de ministerraad >dat was een LEUK
7 moment.<

- 8 IR: Ja ik geloof ook dat ie op z'n website had geschreven <“Balkenende was
9 in vorm”>.
10 (0.7)
11 IE: .hh Nou ik denk dat eh het heel goed is gegaan niet alleen e:h >lettend
12 op< mezelf maar gewoon het ging om de presentatie van het kabinet,
13 .hh
14 IR: °Ja°=
15 IE: =het is de officiële <presenTATIE> .hh van een nieuwe regering aan
16 het eh parlement, en we hebben onze boodschap denk ik heel helder
17 kunnen overbrengen.=
18 IR: =°Ja°. Maar voor iedereen was natuurlijk toch de vraag, (.) HOE doet
19 ie het, want u heeft eh daar hoeven we eh toch niet >moeilijk over te
20 doen< een aantal MINder sterke optredens gehad in het parlement .hh
21 en het moest er nou maar weer 's van komen dat het duidelijk was u de
22 premier °was°< (.) H[è dat dat was toch zo?
23 IE: [hh
24 IE: Dat was >denk ik< een beetje de <(hypotheek)> eh met name ook
25 onder eh onder journalisten, d'r [>wordt op een bepaalde manier-<
26 IR: [Dat voelde u zelf niet zo
27 [dat- dat het nou toch echt er van moest komen?
28 IE: [N↑ou nee maar

In dit fragment stelt de IR de basisvraag in regel 18-22 en krijgt daarop een antwoord in regel 23-25. Daaraan vooraf zien we een pre-expansie die bestaat uit twee aangrenzende paren, een vraag en antwoord in regel 1-7 en één in 8-17. Deze pre-expansie doet voorbereidend werk voor de vraag in 17-21 door een context te construeren waarin gevierd wordt (en dus niet vanzelf spreekt; regel 2: "Waarom was dat nodig?") dat Balkenende succesvol is in een debat. Ook zien we dat de IR in reactie op het antwoord van het basispaar (23-25) een post-expansie initieert (26-27) waarin hij ingaat op de suggestie in het antwoord, dat het beeld van de zwakke parlementaire optredens van Balkenende vooral bij journalisten leeft.

De post-expansie voert hier herstelwerk uit ten aanzien van de eraan voorafgaande basissequentie. In de vraag wordt gezegd dat bij "iedereen" (18), dus niet alleen bij journalisten, de vraag leefde hoe Balkenende het zou doen, en de vraag wordt afgesloten met een sterke preferentie voor een 'ja' antwoord: "dat was toch zo?" (22). In dat licht is het antwoord van Balkenende niet-geprefereerd, en het herstelwerk van de post-vraag is erop gericht alsnog een geprefereerd antwoord te krijgen.

Het begrip 'herstel' suggereert al dat er een relatie bestaat met het andere herstelwerk dat met name Schegloff heeft onderzocht onder de noemer *repair* (bijv. Schegloff e.a 1977; Schegloff 1992⁶). Inderdaad zijn er veel post-expansies die worden ingeleid door een repair of een repair-initiatie, maar toch zijn die expansies van een ander type dan wat we zojuist in fragment (2) hebben gezien, en waarover we het in dit artikel willen hebben. Een belangrijk verschil tussen de herstelfenomenen die 'repair' worden genoemd, en de post-expansies in dit artikel is het object van herstel. Kort gezegd: repairs herstellen uitingen, maar hier hebben we het over het herstellen van sequenties.

Om deze sequentie-herstellende post-expansies theoretisch te plaatsen is het goed even terug te kijken naar wat we al weten over uiting-herstellende repairs. In de conversatie-

De vraag na het antwoord

analytische literatuur wordt een dubbel onderscheid gemaakt tussen in de eerste plaats het *initiëren* en het *uitvoeren* van herstel, en in de tweede plaats het herstellen van een probleem in een uiting van *jezelf* of van de *ander* (Schegloff e.a. 1977). Vanuit dit perspectief kunnen we de post-vraag in regel 26–27 analyseren als het *initiëren* (niet het uitvoeren) van het herstel van een probleem van de *ander*. De post-vraag suggereert echter niet dat het antwoord van Balkenende niet duidelijk is, zoals dat in fragment (3) het geval is bij een repair-initiatie van het type NTRI (*next turn repair initiation*).

(3) *De Ochtenden, 2003*

Transcript door: Els de Groot

IR = interviewer

IE = Ab Klink

- 302 IE: en nu zie je al dat we veel forser moeten .hh e:h ↑maatregelen
303 moeten nemen dan .hh dat we dat voor geweest zouden zijn
304 en in negentienachtennegentig waren begonnen. .hh
305 IR: U-u zegt wij, wat bedoelt u daarmee?
306 IE: Nou, het huidige kabinet bedoel ik daarmee
307 en dus de opartijen die zich daarmee vereenzelvigden

De post-vraag in regel 305 vraagt om verduidelijking van een verwijzing (het woord ‘wij’) in het antwoord en localiseert daarmee het probleem in die uiting⁷. De post-vraag in regel 26–27 van fragment (2) suggereert daarentegen dat het antwoord *problematisch is in relatie tot de vraag* die eraan vooraf ging. Het is namelijk een niet-geprefereerd antwoord en daarmee is, zoals Mazeland (2003: 94–96) het formuleert, het ‘project’ dat werd geïnitieerd door de vraag nog niet succesvol afgesloten. Het te herstellen probleem betreft dus de sequentie, de relatie tussen vraag en antwoord, en niet slechts een aspect van het antwoord.

Zoals gezegd kan een uiting-herstellende repair zijn gericht op herstel door de gesprekspartner zoals hierboven, maar hij kan zich ook bezighouden met een herstel door de spreker zelf. Dat kan worden gedaan in dezelfde beurt als waarin de fout wordt gemaakt, zoals het herstellen van een verspreking, maar belangrijk voor onze analyse is het zelf-herstel in derde positie. Met de term ‘derde positie’ wordt verwezen naar sequenties van opeenvolgende handelingen die bestaan uit een aantal structurele posities zoals:

positie 1: vraag

positie 2: antwoord

positie 3:

De derde positie⁸ volgt dus op de handeling in positie 2. En net als we zojuist zagen met het initiëren van ander-herstel, kunnen we ook bij het zelf-herstel in derde positie weer een onderscheid maken tussen de uiting-herstellende (‘derde-positie repair’, Schegloff 1992) en sequentie-herstellende post-expansie. Een voorbeeld van het eerste fenomeen zien we in het volgende fragment.

(4) *Buitenhof, 12 september 2003*

Transcript: Marieke Hoefakker

IR: Paul Witteman

IE: Cees Smaling

- 160 IR: U was daardoor geraakt door die opmerking.=
 161 IE: =Uhhm nou ja, ik word er minder door geraakt dan deg-
 162 degeen die de uitspraak doet en leken me niet te getuigen
 163 van .hh buitengewone deskundigheid op dat fron[t].
 164 IR: [Nee
 165 ik bedoel met geraakt dat u er boos over was.
 166 IE: Ja ik ben er boos over, omdattie .hh op de rand van kwaadaardigheid is.

Met de ‘derde-positie repair’ in regel 164-165 wordt de uiting van positie 1 hersteld, omdat de gesprekspartner in positie 2 (161-163) zo heeft gereageerd dat de spreker van positie 1 duidelijk is geworden dat er een probleem was met zijn uiting in positie 1. De ambiguïteit van het woord ‘geraakt’ zorgt ervoor dat de IE het anders interpreteert dan de IR had bedoeld. Het derde-positie herstel wordt ook wel “misverstandrepair” genoemd (Mazeland 2003: 171).

Maar zelf-herstel in derde-positie kan ook een sequentie-herstellende post-expansie zijn. Zoals boven gezegd, is dat zelf-herstel dan gericht op het herstellen van de sequentie, en niet alleen de vraag zoals in fragment (4). In zo’n geval herstelt de IR zijn vraag wanneer het antwoord van de IE duidelijk maakt dat de eerste vraag niet tot een succesvol verloop van de sequentie leidt. We zien analoog aan het onderscheid tussen NTRI en ‘derde-positie herstel’, ook bij sequentie-herstel het verschil tussen herstel-initiatie en zelf-herstel, maar dan in beide gevallen gericht op het herstellen van de sequentie, niet van een afzonderlijke uiting. In het eerste geval oriënteert de post-vraag zich op een problematisch antwoord dat herstel behoeft. De post-vraag is dan een herstelinitiatie. In het tweede geval echter oriënteert de opnieuw gestelde vraag zich op een problematische vraag in positie 1. Dan is de post-vraag zelf het herstel. Zo krijgen we de woordspelige paradox dat het bij het eerste type gaat om het *her*-stellen van de vraag, terwijl het bij het tweede type gaat om *herstellen*.

Deze twee typen post-expansies willen we hieronder illustreren. In sectie (4) gaan we in op het *her*-stellen van een vraag, met andere woorden de post-vraag die is gericht op het herstellen van een antwoord. In sectie (5) behandelen we de veel kleinere categorie van vraag *herstellen*.

4. De post-vraag als herstelinitiatie

Als een IR geen of geen adequaat antwoord op zijn vraag krijgt, kan hij de mogelijkheid voor de IE creëren alsnog adequaat te reageren. De IR doet dit door een herstel van het antwoord te initiëren. Bij dit verschijnsel is de post-vraag van de IR georiënteerd op een probleem in het daarvoor gegeven antwoord van de IE, dat onvolledig of onbevredigend is in relatie tot de vraag. Bovendien gaat de IR in zijn vraagherhaling op zoek naar hetzelfde antwoord van de IE. De interviewer blijkt in zijn herstelinitiaties verschillende typen problemen te onderscheiden, namelijk niet gegeven antwoorden, en onvolledige of onduidelijke antwoorden. Deze tweedeling nemen wij over in de bespreking van herstelinitiatieën.

4.1 Het antwoord is niet gegeven. De meest in het oog springende manier voor de IR om een vraag nogmaals te stellen, is identieke vraagherhaling. Na een onvolledig of onbevredigend antwoord van de IE herhaalt de IR letterlijk de woorden van zijn oorspronkelijke vraag

De vraag na het antwoord

en gaat daarmee op zoek naar hetzelfde antwoord (vgl. het Paxman–Howard interview)⁹. Toch komt dit in ons corpus nieuwsinterviews niet één keer voor. Het dichtst erbij komt Ferry Mingelen in een NOVA interview met premier Balkenende. In het gesprek komt de op handen zijnde benoeming van Jaap de Hoop Scheffer als secretaris-generaal van de NAVO ter sprake. De IR stelt in regel 3 de vraag “kunt u zonder hem?”. De IE antwoordt niet met ja of nee. Na dit antwoord van de IE stelt IR zijn vraag nogmaals (regel 9).

(5) *NOVA, september 2003*

Transcript door: Yoni Siemons

IR = Ferry Mingelen

IE = Jan Peter Balkenende

- 1 IE: u kent eh:h we hebben steeds al gezegd Nederland heeft niet de kandidaat op
2 en we zien wel.
3 IR: Kunt u zonder hem?
4 IE: ehh ik vind minister de Hoop Scheffer een uitstekende minister van buitenlandse
5 zaken, belangrijk iemand=
6 IR: Ja=
7 IE: die ook nodig is bij de voorbereiding van het voorzitterschap van de europese unie,
8 .hh. en ik werk heel plezierig met hem samen.
9 IR: kunt u kzonder hem?
10 IE: ik kan eh:h ook K'h'ZELde but eeh het nodige intenationale contacte h ook hij
11 heeft(?)‘lachend’(...)ik werk heel graag met hem samen.
12 IR: goed ehh nou dat was het ik dank u ↓wel↓. .hh.

De IR herhaalt zijn vraag ‘kunt u zonder hem?’ (regel 3) bijna letterlijk in dezelfde woorden ‘kunt u kzonder hem?’ (regel 9). Het enige verschil is de toegevoegde klank /k/, die gehoord kan worden als het lexeem ‘ook’. Met deze vrijwel identieke vraag creëert hij voor de IE de mogelijkheid om opnieuw te reageren en gaat hij op zoek naar hetzelfde antwoord, namelijk ‘ja’ of ‘nee’.

De vraagherhaling kan ook expliciet worden benoemd. De IR geeft aan dat hij geen antwoord heeft gekregen op zijn vraag en dat hij hem daarom nog een keer stelt. In het televisieprogramma *Netwerk* is minister Gerrit Zalm van financiën te gast om te praten over zijn begroting. De IR stelt een vraag (regel 5), constateert na het antwoord dat dat “geen antwoord op mijn vraag” is (regel 9), en leidt zijn vraagherhaling in met een expliciete verwijzing naar de eerdere vraag (“ik vroeg”, regel 11).

(6) *Netwerk, september 2003*

Transcript door: Liselot v.d. Bosch

IR = interviewer

IE = minister Zalm

- 1 IE: Ik dacht dat dat nu e:h bij bij mocht d'r nu nog eens een keer
2 een minister vertrekken dat dan die korte wa[chtgeldperiode die
3 IR: [haha (.)

- 4 IE: korte wachtgeldperio[de telt.
 5 IR: [Ja ligt dat in de ↑planning?
 6 IE: Ja nee ik hou daarzelf [ik hou daar zelf persoonlijk niehht zo'n rekening mee [dus
 7 IR: [Ja dat je juist niet op [nee
 8 IE: ik heb het niet zo gecheckt.
 9 IR: Du-dus dat ja is geen antwoord op mijn vraag (.)begrijp ik.
 10 IE: 'T volgens mij hebben we dus eh iets eh=
 11 IR: =huhuh Nee maar ik vroeg van eh ligt het in de planning dat er iemand vertrekt.
 12 IE: Nee nee nee nee [nee
 13 IR: [Nee nhhee maar voor alle misverstan[den
 14 IE: [Jaajaja jaaja huhuh
 15 ok nee hoor d'r gaat niemand weg.

De herhaalde vraag is vrijwel identiek aan de oorspronkelijke. Behalve dat er zoals gezegd een herhalingsaankondiging aan wordt toegevoegd, wordt ook de anafoor (regel 5: "dat") uit de oorspronkelijke vraag ingevuld (regel 11: "dat er iemand vertrekt").

Een vergelijkbare herstelinitiatie zien we in het volgende fragment, waarin interviewster Clairy Polak de burgemeester van Groningen, Jacques Wallage, vraagt over de allochtonenspreiding in steden. In regel 1 stelt de IR een open vraag. Na het antwoord van de IE, spreekt de IR uit dat ze het antwoord op haar vraag mist (regel 8). Vervolgens stelt ze haar vraag opnieuw. Ze gaat op zoek naar hetzelfde antwoord en creëert voor de IE de mogelijkheid om dit alsnog te formuleren.

(7) *NOVA, 11 september 2003*

Transcript door: Linda de Groot

IR = Clairy Polak

IE = Jacques Wallage

- 1 IR: Wat↑vind u van de rol van uw eigen partij, daarin in R[otterdam?
 2 IE: [Nee in zijn algemeenheid
 3 uh dein ik niet op de op de tijdgeest mee maar proberen um een beetje te vormen
 4 die tijdsgeest. Daar hoort bij dat je tegen mensen zegt (.) dat menging wijken
 5 noodzakelijk is, maar dat we het moeten doen op een bij de democratie passende
 6 manier, en dat is dus niet (.) dat je sommige aanwijst en zegt jjj mag hier niet
 7 meer ↓wonen jjj moet weg, dat is dus
 8 IR: [Nou mis ik hierin het antwoord op mijn vraag, wat vindt u van
 9 de rol van de partij van de arbeid, deinst die [dus ook mee op de tijdgeest,
 10 IE: [Nou daar zit diezelfde spanning bij.

De verbinding die de eerste vraag legt tussen de PvdA en de IE ("uw eigen partij") wordt geherformuleerd als een minder confronterend "de partij van de arbeid" (regel 9). Ook geeft de IR een 'formulering' van het antwoord van de IE: "deint die dus ook mee op de tijdgeest".

In een interview met de burgemeester van Amsterdam, Job Cohen in het televisieprogramma Buitenhof, initieert Rob Trip een antwoordherstel door een deel van zijn vraag te herhalen. Het gesprek gaat over de pardonregeling van minister Verdonk. In regel 45-46 stelt

De vraag na het antwoord

de IR een vraag, die uit twee delen bestaat. Hij vraagt of de IE mee gaat collecteren en hij geeft daarop een toelichting.

- (8) *Buitenhof, 14 september 2003*
Transcript door: Fleur van der Vet
IR = Rob Trip
IE = Job Cohen

- 45 IR: Eh ja en gaat u mee collecteren, suggestie van het CDA om om mensehh met wat
46 geld terug te sturen?
47 IE: Nou ja dat zijn allemaal ik vind dat ja ik vind dat dus allemaal weer een eh ik ben
48 er overigens voor om mensen wel met wat geld ook terug te sturen dat maakt t
49 veel m ook ook dat is iets wat het makkelijker maakt ommeh om terug te gaan ja.
50 IR: Maar collect[↑]eren,
51 IE: Nou ja ik vind dat weer een beetje eh een een een omweg.

De IE gaat in regel 47-49 in op de toelichting maar geeft geen antwoord op de vraag. De herstelinitiatie verwijst terug naar de oorspronkelijke vraag met ‘maar’.

We besluiten deze sectie met een voorbeeld waaruit blijkt dat de IE een post-vraag (hier in de vorm van een ‘formulering’, een metakarakterisering van IE’s antwoord) ook als een ander type interactionele handeling dan een herstelinitiatie kan behandelen. Dit gebeurt als IR Jeroen Pauw in NOVA Edwin de Roy van Zuydewijn interviewt, (toen nog) de echtgenoot van prinses Margarita.

- (9) *NOVA, 24 juni 2003*
Transcript door: Maria Snoek
IR = Jeroen Pauw
IE = Edwin de Roy van Zuydewijn

- 1 IE: Ik denk dat voor heel veel mensen ’t veel problemen oplost zouden worden, °als
2 dat zou gebeuren°=
3 IR: =°Jah, vod’ voor wie dan? Bijvoorbeeld?°
4 IE: °ach°
5 (4.6)
6 IR: E::h gooit ‘m [↑]op maar u schiet ‘m niet in?
7 IE: °Nee.°
8 IR: °e[h(haha) (h)Nee°
9 IE: [vanavond niet.

Na een minimaal antwoord in regel 4 produceert de IR in regel 6 een constatering: “E::h gooit ‘m op maar u schiet ‘m niet in?”. De IE had dit kunnen behandelen als een uitnodiging om zijn antwoord uit te breiden, maar in plaats daarvan behandelt hij het als een formulering die hij bevestigt: “Nee vanavond niet” (7-9).

4.2 Het antwoord is onduidelijk. IR's initiëren niet alleen een antwoordherstel wanneer het antwoord niet gegeven wordt, maar ook wanneer het antwoord onvolledig is, of onduidelijk in relatie tot de vraag. Onderstaand fragment uit het eerder aangehaalde interview van Clairy Polak en Peter Rehwinkel, staatsrechtgeleerde en kenner van het Koninklijk Huis, is hier een voorbeeld van. Als de IE in zijn antwoord de formulering 'een kern van waarheid' gebruikt (regel 10), herhaalt de IR deze formulering op zoek naar een uitleg van dit deel van het antwoord (regel 11):

(10) *NOVA, 13 februari 2003*

Transcript door: Maria Snoek

IR = Clairy Polak

IE = Peter Rehwinkel

- 1 IR: °Elle:nde allemaal over onechte kinderen gesproken°, (.hh) nou Margarita
 2 > wan' daar gaan we het ook over hebben, daar hebben we het over,< die eh
 3 klaagt nu dat ze gedw gedwarsboomd is door 't eh (.hh) door de koninklijke
 4 familie, dat ze haar man hebben zwartgemaakt, (.hh) dat zij en haar man
 5 afgeluisterd zijn, dat d' dossiers van de sociale dienst belastingdienst gelekt zijn,
 6 (.hh) >post is onderschept, ze suggereert dat haar tante Beatrix daar< alles van af
 7 wist, gelooft u haar?
 8 (0.9)
 9 IE: >Nah d'r is hier wel wat aan de hand< (.hh) eh en ik denk dat er ook wel een
 10 kern van waarheid eh in 't verhaal zal zitten.
 11 IR: °Een kern van waarheid°
 12 IE: Een kern van waarheid, eh maar >he' probleem zal zijn dat we de het verhaal
 13 van de andere kant nooit eh horen, want wat ik begrijp is dat de koninklijke
 14 familie dr dus voor kiest om te blijven bij de verklaring zoals die is gisteren is<

Met de post-vraag in regel 11 behandelt de IR het antwoord als te kriptisch en nodigt ze de IE uit om de frase 'kern van waarheid' in dit antwoord verder uit te leggen.

Een vergelijkbare post-vraag gericht op verduidelijking zien we in een interview van André Zwartbol met minister-president Balkenende over de onenigheid tussen CDA en PvdA tijdens de kabinetsformatie. Ook hier wordt een element uit het antwoord als te kriptisch behandeld, maar anders dan in fragment (10) stelt hier de IR zelf een mogelijke uitleg voor.

(11) *Twee Vandaag, 11 april 2003*

Transcript door: Mieke Pelt

IR = André Zwartbol

IE = Jan Peter Balkenende

- 4 IR: Tien weken? Dat had u echt nodig om d'r achter te komen?
 5 IE: Misschien als je nog es terug kijkt in het hele proces hadden we dat mechaniek
 6 van agree to disagree eens zijn waarover je het oneens bent,
 7 IR: hmhm

De vraag na het antwoord

- 8 IE: daar hadden we misschien eerder consequenties aan [moeten ve]rbinden
9 IR: [ja [ja
10 IR: .hh Maar dat betekent dus eigenlijk u zegt van bij dat Irak debat had ik gewoon
11 moeten zeggen “we moeten ermee stoppen”.
12 IE: .hh Toen was wel de hoop om eruit te komen,

Na het antwoord van de IE in regels 5-8, doet de IR een post-vraag in de vorm van een ‘formulering’ van dat antwoord waarin hij laat zien welke mogelijke interpretatie er van het antwoord te maken is (10-11). De IE is in zijn antwoord meegegaan met de suggestie van de IR dat de besprekingen tussen CDA en PvdA geen 10 weken hadden hoeven duren. In de post-vraag probeert de IR het “eerder” (regel 8) uit het antwoord nader gespecificeerd te krijgen door het Irak debat te noemen als een mogelijk moment waarop Balkenende had kunnen constateren dat het niet ging lukken.

5. De post-vraag als herstel

Hier bespreken we de tweede en numeriek gezien kleinste categorie, het *herstellen* van een vraag. Hiervan is sprake wanneer een IR een vraag herformuleert naar aanleiding van een antwoord dat geen geprefereerd vervolg was. In alle gevallen in ons corpus waren dat antwoorden waarin IEs zeiden dat zij deze vraag niet konden of wilden beantwoorden.

We zien dat in fragment (12). In het actualiteitenprogramma NOVA interviewt Jeroen Pauw de voorzitter van de raad van bestuur van Essent, Michiel Boersma. Essent is de eigenaar van de Amercentrale in Geertruidenberg, waar zich in de stoomketel een ongeluk voltrokken heeft.

(12) *NOVA, 1 oktober 2003*

Transcript door: Lies van Roessel

IR = Jeroen Pauw

IE = Michiel Boersma

- 1 IR: Ja .hh ehm (.) strikt genomen is Essent niet verantwoordelijk hè?
2 IE: .hh Nou ik wil me eigenlijk over die vraag eh: vanavond niet uitlaten.
3 IR: °Goed° mag ik het dan ↑anders aan u vragen (.) voelt u zich verantwoordelijk.
4 IE: .hh Eh:: ik ben hier ge↑weldig bij betrokken, (.) Essent heeft zich als zodanig een
5 hele grote betrokkenheid uitgesproken.

De IR stelt in het begin van dit fragment een ja/nee-vraag. Hij maakt van een stelling een vraag door het gebruik van de *tag question* “hè” (regel 1). De IE zegt dat hij op dat moment (“vanavond”) geen antwoord wil geven op die vraag (regel 2). Vervolgens kondigt de IR een geherformuleerde vraag aan (“mag ik het dan ↑anders aan u vragen”, 3) en herformuleert de IR zijn oorspronkelijke vraag op twee aspecten. Hij vraagt niet meer ‘of Essent verantwoordelijk *is*’, maar of IE (“u”) zich ‘verantwoordelijk *voelt*’. Met deze herformulering toont de IR een oriëntatie op de mogelijke juridische implicaties van een antwoord op de eerste vraag en de impliciete verwijzing daarnaar in het antwoord in regel 2. In regel 3 is sprake

van een zelf-herstel door de IR van de in regel 1 gestelde vraag. De vraag wordt zodanig opnieuw geformuleerd dat de IE niet meer gedwongen is om zich formeel aansprakelijk te stellen dan wel vrij te pleiten.

Een tweede voorbeeld zien we in het volgende fragment uit een ‘gesprek met de minister president’. In dit interview heeft de IR zojuist de uitzending van Peter R. de Vries aan de orde gesteld waarin onthullingen zijn gedaan over de relatie tussen top-crimineel Klaas Bruinsma en Mabel Wisse-Smit, op dat moment de verloofde van prins Johan Friso. Premier Balkenende bevestigt in regel 19 dat hij een video van die uitzending heeft gezien waarna de IR vraagt: “wat vond u ervan?” (regel 20).

(13) *Twee Vandaag 3 oktober 2004*

Transcript door: Corrie van Persie

IR = Tijs van de Brink

IE = Jan-Peter Balkenende

- 19 IE: Ik heb eh de video wel gezien °ja°.
- 20 IR: Ja, wat vond u ervan?
- 21 IE: Nou laat ik niet te veel over de inhoud e:h zelf zeggen van eh van de uitzending
22 want u weet dat er vragen zijn gesteld vanuit de 2^e kamer eh over eh mevrouw
23 Wisse-Smit (.) eh en ik zal dat op een zorgvuldige manier gaan doen dus ik denk
24 dat het nu beter is om nu niet in te gaan op de inhoud van een documentaire.
- 25 IR: Nee, maar die vragen die gaan eh over de aard van de relatie tussen meneer
26 Bruinsma en mevrouw Wisse-Smit daar ging die uitzending nou ook juist over.
- 27 IE: Ja
- 28 IR: Zaten er in deze uitzending eh antwoorden op die vraag?
- 29 IE: Nou ik g ga me zo uiteraard /niet uitlaten over de inhoud ervan want dat
30 betekent eh dat ik niet vooruit wil lopen op de vragen die ik aan de kamer
31 moet ge/ven, er zijn eh door mevr. Kalsbeek van de PVDA-fractie en (.) van
32 de kant van de LPF vragen aan me gesteld, .hh
- 33 IR: Ja
- 34 IE: en dat betekent dat eh wat natuurlijk (.) gisteren naar voren is gekomen, hangt
35 ook weer samen met die vragen die aan het parlement zijn gekomen. .hh
- 36 IR: Ja
- 37 IE: En dat betekent dat eh de discussie nu moet verlopen via een ordentelijke (.)en
38 zorgVULdige beantwoording van de vragen vanuit de tweede kam[er].
- 40 IR: [Ja,
- 41 laat ik u dan iets anders vragen.
- 42 Heeft u in de uitzending iets nieuws gezien wat u nog niet wist?(.)
- 43 IE: Nou, dat is hetzelfde verhaal eh ik ga (dat) niet eh op in eh eh

Net als in fragment (12) zien we in dit fragment dat de IE in reactie op de vraag zegt dat hij deze vraag niet wil of kan beantwoorden. In regel 21-24 geeft de IE daarvoor de reden dat hij over deze kwestie nog kamervragen moet beantwoorden. Vervolgens herformuleert de IR zijn oorspronkelijke vraag door hem te specificeren: “Zaten er in deze uitzending eh antwoorden op die vraag?” (regel 28). Maar ook op deze vraag krijgt hij hetzelfde antwoord: vanwege de liggende kamervragen wil de IE hierop geen antwoord geven¹⁰. Vervolgens zien

De vraag na het antwoord

we de IR een tweede herformulering van zijn vraag doen in regel 42 (in regel 41 ingeleid als een vraag naar “iets anders”). En ook deze vraag treft hetzelfde lot: de IE noemt dit “hetzelfde verhaal” en zegt dat hij er niet op in zal gaan (regel 43).

De interactie over dit topic stopt niet in regel 43, zoals hij ook niet in regel 19 begon. Inclusief de pre-expansie van regel 1 tot 19 wordt dit topic 155 transcriptregels lang gecontinueerd. In vervolg op bovenstaand fragment gaat de IR door met herformuleringen van de vraag of er nieuwe feiten zaten in de uitzending van Peter R. de Vries, om vervolgens over te gaan op vragen over de tijd die het de premier kost om de kamervragen te beantwoorden en de mogelijke implicatie daarvan dat er nog veel onbekend is. Al deze vragen worden door Balkenende gepareerd met verwijzing naar de kamervragen totdat het topic wordt afgesloten op de volgende wijze:

(14) *Twee Vandaag 3 oktober 2004*

Transcript door: Corrie van Persie

IR = Tijs van de Brink

IE = Jan-Peter Balkenende

150 IR: Ook daar wilt u niks over zeg[gen]?

151 [Nee maar die, dat is feitelijk een vraag die

152 IE: samenhangt met eh de beantwoording van de kamervrag[en

153 IR: [OK

154 IE: dus dat kunnen we beter maar niet doen.

155 IR: Houden we erover op.

Het laatste fragment dat we zullen bespreken komt uit een radiointerview van IR Aart Zeeman met SP-kamerlid van Bommel over af luisterapparatuur in de woning van prinses Margarita. In dit fragment is de IE in eerste instantie niet zo expliciet als in (12), (13) en (14) over het niet willen/kunnen beantwoorden van de vraag. Ook zien we in dit interview een combinatie van de twee herstelprocedures die we in dit artikel bespreken: na twee vraagherstellen initieert de IR tenslotte een antwoordherstel.

(15) *Met het oog op morgen, 10 maart 2003*

Transcript door: Katja Wingelaar

IR = Aart Zeeman

IE = Van Bommel

1 IR: =Hoe aannemelijk >is het< dat eeh mocht het waar zijn de
2 BVD daarbij betrokken is.

3 IE: eh Dat vin ik op dit moment moeilijk in te schatten. Ik
4 ben ook in afwachting van de brief van de minister president
5 .hh eh en ik hoop dat er op al die vragen nou eens eindelijk
6 antwoord komt.=

7 IR: =Maar heeft u ook het rapport van dat eh bedrijf bijvoorbeeld
8 gezien?

9 IE: Daar kan ik op dit moment niet op ingaan. ik moet mijn bron
10 beschermen. maar het is bovendu- bovendien nu aan de minister

- 11 president om voll[ledige openheid
 12 IR: [Maar waarom kunt u dan niet gewoon zeggen of u
 13 dat-
 14 IE: Nou omdat het nu aan de minister president is om eindelijk
 15 eens openheid van zaken te geven.
 16 IR: Maar (.) sluit u uit eh laten we zeggen gezien wat er allemaal
 17 gebeurd is dat de BVD tot zoiets in staat is geweest.=
 18 IE: =Ik sluit op dit moment helemaal niets uit.

Aan het begin van dit fragment stelt de IR een vraag naar de betrokkenheid van de BVD bij het afluisteren van prinses Margarita (regel 1-2). De IE antwoordt dat hij hoopt dat op die vragen een antwoord komt en zegt daarmee impliciet dat hij dat antwoord dus niet kan geven. Daarmee behandelt hij de vraag in regel 1-2 als een verzoek om informatie en niet als een verzoek om een inschatting. Vervolgens herformuleert de IR zijn vraag (regel 7-8), en krijgt daarop de expliciete afwijzing “daar kan ik op dit moment niet op ingaan” (regel 9).

Anders dan in bovenstaande fragmenten (11), (12) en (13) is deze expliciete afwijzing hier geen reden voor de IR om zijn vraag nog een keer te herformuleren. Met zijn volgende vraag behandelt de IR de afwijzing als niet acceptabel. “Maar waarom kunt u dan niet gewoon zeggen of u dat-“ (regel 12-13) localiseert de oorzaak van het niet slagen van de sequentie in het antwoord (‘u hoeft alleen maar gewoon x te zeggen’) en niet in de daaraan voorafgaande vraag. Hetzelfde zien we in de laatste vraag (regel 16-17) die is gericht op hetzelfde antwoord als de vraag waarmee dit fragment begon. De IR maakt in zijn laatste vraag gebruik van een omkering van de eerste: van ‘hoe aangenaam is het dat x’ naar ‘sluit u uit dat x’.

We zien dus enerzijds dat het vraagherstel in derde positie in ons corpus altijd reageert op een terugwijzing van de vraag door de IE met ‘ik kan/wil deze vraag niet beantwoorden’. Maar tegelijk laat het laatste voorbeeld zien dat zo’n terugwijzing niet noodzakelijk tot vraagherstel leidt. De IR kan ook besluiten de terugwijzing niet te accepteren en het initiatief nemen tot een antwoordherstel.

7. Conclusions

In deze laatste sectie willen we twee aspecten van de uitgevoerde analyse naar voren halen. In de eerste plaats is dat het fenomeen van de sequentie-herstellende post-expansies. In de tweede plaats is dat het gebruik van dit fenomeen in nieuwsinterviews.

In dit artikel hebben we laten zien dat we bij het analyseren van herstelwerk een onderscheid kunnen maken tussen herstelwerk dat is gericht op problematische uitingen, en herstelwerk dat is gericht op problematische sequenties. In het eerste geval is er sprake van een uiting die niet goed is verstaan of begrepen, terwijl in het tweede geval sprake is van een niet-succesvolle handelingssequentie. Het probleem ligt daar niet in de individuele uitingen, maar in de handelingsrelatie tussen deze uitingen. In het geval van nieuwsinterviews kan sequentierherstel worden geïnitieerd wanneer een vraag niet door een geprefereerd antwoord wordt gevolgd. Het herstel wordt uitgevoerd in de vorm van een post-expansie van de niet-succesvolle sequentie. In onze nieuwsinterviews begint deze post-expansie altijd met een vraag die we daarom post-vraag hebben genoemd: de vraag na het antwoord.

De vraag na het antwoord

Net als bij uiting-herstel zien we bij sequentie-herstel een dubbel onderscheid tussen enerzijds het *initiëren* en het *uitvoeren* van herstel, en anderzijds tussen problemen die worden toegewezen aan de *ander*, of aan de spreker *zelf*. Daarbij moet wel worden aangetekend dat een sequentie natuurlijk alleen volledig kan worden hersteld door een nieuwe sequentie, hetgeen handelingen van meer dan één deelnemer impliceert. Het uitvoeren van sequentieherstel kan dus nooit het werk zijn van één deelnemer. Wel zagen we in onze nieuwsinterviews het verschil tussen post-vragen die het herstel van een antwoord initiëren, en post-vragen die zelf het herstel van een eerdere vraag uitvoeren. We hebben dat aangeduid als het verschil tussen het *herstellen*, en het *herstellen* van een vraag.

In nieuwsinterviews kan sequentieherstel door IRs worden geïnitieerd als IEs een onbevredigend antwoord geven. In die zin is sequentieherstel een middel voor IRs om geen genoegen te nemen met bijvoorbeeld ontwijkende antwoorden van IEs en IEs uit te nodigen (of uit te dagen) met een ander antwoord te komen. De twee herstelprocedures die we hebben besproken zijn verschillende middelen die een IR voor dit doel kan inzetten. En de manier waarop deze middelen werken is ook verschillend.

Met een herstel-initiërende post-vraag behandelen IRs het eraan voorafgaande antwoord als niet bevredigend en vragen zij de IE dezelfde vraag bevredigender te beantwoorden. Met deze herstelprocedure gaat een IR dus recht af op het doel, het beantwoord krijgen van een bepaalde vraag. Met een herstel-uitvoerende post-vraag daarentegen, nemen IRs genoegen met het gegeven dat de eerdere vraag niet bevredigend kon worden beantwoord. Maar ze accepteren niet dat over dit topic geen bevredigend antwoord wordt gegeven. Ze stellen een nieuwe (herstelde) vraag over hetzelfde topic om een bevredigender antwoord te genereren. Anders dan de recht-op-het-doel-af herstelinitiërende post-vraag, lijkt de herstel-uitvoerende post-vraag dus meer op een ‘omsingeling’. De IR gaat met zulke post-vragen na welke vraag over dit topic wel een bevredigend antwoord oplevert. Lukt het niet vanuit de ene hoek, dan wordt het vanuit een andere hoek geprobeerd.

De 13 maal herhaalde vraag van IR Jeremy Paxman waarmee we dit artikel begonnen is een duidelijk voorbeeld van een serie herstelinitiërende post-vragen. In potentie is deze vorm van sequentieherstel ook de meest confronterende manier van interviewen omdat deze vorm de niet-acceptatie van het antwoord impliceert. Tegelijk zien we dat de voorbeelden van dit type post-vragen uit ons eigen corpus beduidend minder confronterend werken dan in het Paxman interview. De voorbeelden in ons artikel laten zien dat het verschil tussen de twee typen herstelprocedures niet automatisch een verschil betekent in mate van confrontatie. Eerder lijken de post-vragen vaak bij te dragen aan een interactie die IR en IE niet alleen opvoeren om het publiek te informeren, maar ook om het publiek te vermaken.

Noten

- 1 Dit artikel is gedeeltelijk gebaseerd op de Bachelorscriptie van Marjon Waller, getiteld: Herhalen of herformuleren? Een conversatieanalytisch onderzoek naar de verschillende vormen van vraagherhaling in Nederlandse nieuwsinterviews. Utrecht: Universiteit van Utrecht, faculteit Letteren, 2004. We willen Harrie Mazeland en een anonieme reviewer graag bedanken voor hun serieuze commentaren. Ze hebben ons in staat gesteld een aantal theoretische en analytische wijzigingen door te voeren die de kwaliteit van het artikel ten goede zijn gekomen.

- 2 De Rather/Bush en Paxman/Howard interviews zijn te zien op resp. http://www.mediaresearch.org/videobias/dan_rather.asp (als aanklacht tegen Dan Rather (!)) en <http://news.bbc.co.uk/1/hi/programmes/newsnight/3094255.stm>
- 3 Alle geanalyseerde nieuwsinterviews zijn uitgezonden op radio of televisie en in veel gevallen ook beschikbaar gemaakt op internet. Daarmee zijn het publieke gespreksdata en volgen we niet de in gespreksanalytisch onderzoek gebruikelijke procedures met betrekking tot het anonimiseren van de gespreksdeelnemers.
- 4 'De Ochtenden' is niet het enige radioprogramma waarin nieuwsinterviews worden gehouden, maar wel het enige in ons corpus.
- 5 Voor begrippen als 'paardeel' en 'preferentie' die in dit artikel worden gebruikt verwijzen we graag naar inleidende teksten zoals Houtkoop & Koole 2000 en Mazeland 2003
- 6 Zie voor een overzicht van dit werk Mazeland 2003, hoofdstuk 5.
- 7 NTRI's zijn overigens een relatief zeldzaam fenomeen in ons corpus. Het heeft wat zoekwerk gekost om dit voorbeeld te vinden.
- 8 De 3e positie hoeft niet per se te worden gerealiseerd in de beurt die direct volgt op positie 2. Daarom noemt Schegloff het 3e *positie* herstel, en niet 3e *beurt* herstel. De NTRI daarentegen komt wel in de *beurt* die volgt op de problematische uiting, vandaar de naam *next turn* (volgende beurt) *repair initiation*.
- 9 Het is de vraag op welke gronden je zou kunnen spreken van een 'identieke' vraag. Is daarvan sprake wanneer de vraag syntactisch en lexicaal identiek is, wanneer hij prosodisch identiek is gerealiseerd, of wellicht ook wanneer hij pragmatisch identiek is, namelijk gericht op hetzelfde antwoord? Bij onze karakterisering van 'opnieuw gestelde vragen' hebben we mede dit laatste, pragmatische criterium gehanteerd.
- 10 Dit keer is de '*account*' van de IE voor het niet beantwoorden van de vraag veel uitgebreider en meer specifiek dan na de oorspronkelijke vraag. Na zijn mededeling in regel 29 dat hij geen antwoord gaat geven, verantwoordt hij zich daarvoor in regel 29-39.

Bibliografie

- Clayman, S. (1992)** Footing in the achievement of neutrality: the case of news interview discourse, in: P. Drew and J. Heritage (eds.) *Talk at Work*, Cambridge, Cambridge University Press
- Clayman, S. & Heritage, J. (2002)** *The news interview. Journalists and Public Figures on the Air*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Greatbatch, D. (1988)** A turn-taking system for British news interviews. *Language in Society*, 17 (3): 401-430
- Heritage, J. (1985)** Analyzing news interviews: aspects of the production of talk for an overhearing audience, in: T.A. van Dijk(ed.) *Handbook of Discourse Analysis*, Volume 3, New York, Academic Press, 95-119
- Heritage, J. & D. Greatbatch (1991)** On the institutional character of institutional talk: the case of news interviews, in: D. Boden and D. H. Zimmerman (eds.) *Talk and Social Structure*, Oxford, Polity Press
- Houtkoop, H. & Koole, T. (2000)** *Taal in actie*. Bussum, Uitgeverij Coutinho.
- Jucker, A.H. (1986)** News Interviews: a pragmalinguistic analysis. In: H. Parret & J. Verschuereen (Eds.), *Pragmatics & Beyond. An Interdisciplinary Series of Language Studies*, (p.1-179). Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Mazeland, H. (2003)** *Inleiding in de conversatieanalyse*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Schegloff, E. (1992)** Repair after Next Turn: The Last Structurally Provided Defense of Intersubjectivity in Conversation, *American Journal of Sociology*, 97, 1295-1345
- Schegloff, E. (1995)** *Sequence Organization*, UCLA: mimeo
- Schegloff, E. & H. Sacks (1973)** Opening up Closings, *Semiotica* 8: 289-327

De vraag na het antwoord

Schegloff, E., G. Jefferson & H. Sacks (1977) The preference for self-correction in the organization of repair for conversation, *Language*, 53, 361-382

Springorum, Th. (1991) Kritische vragen en ontwijkende antwoorden. Het politieke interview als schijngevecht. In: R. van Hout & E. Huls (Eds.) *Artikelen van de Eerste Sociolinguïstische Conferentie*, (p.369-383). Delft, Eburon.

De ene tekst is de andere niet

The language-as-a-fixed-effect fallacy revisited: Methodologische implicaties.

1. Inleiding

Een truïsme – zo zal menige lezer de (hoofd)titel van dit artikel kenschetsen: natuurlijk is de ene tekst de andere niet! Hoeft dat nog enig betoog? Kennelijk wel, tenminste als men afgaat op het gekozen design en de daarbij aansluitende statistische data-verwerking in het empirisch-tekstuele onderzoek waarover door taalbeheersers de afgelopen dertig jaar in dit *Tijdschrift voor Taalbeheersing* is gerapporteerd. Het *tekstuele* aspect van dat betreffende empirisch onderzoek vatten we hier heel ruim en divers op: het kan gaan om empirisch onderzoek waarin woorden centraal staan (bijvoorbeeld onderzoek naar de spelling van bepaalde woordvormen), zinnen (bijvoorbeeld onderzoek naar de verwerking van retorische vragen), korte teksten (bijvoorbeeld onderzoek naar de begrijpelijkheid van bijsluiters) of lange teksten, qua omvang variërend van voorlichtingsfolders die een paar pagina's beslaan (bijvoorbeeld onderzoek naar het persuasieve effect van anti-alcoholcampagnes van de overheid) tot complete boekwerken als computerhandleidingen (bijvoorbeeld onderzoek naar de snelheid waarmee onervaren gebruikers in staat zijn het betreffende apparaat aan te sluiten en 'aan de praat te krijgen'). De evidente fouten die in dit breed geconcipieerde onderzoeksveld keer op keer worden gemaakt – fouten zowel wat

Samenvatting

In dit artikel worden methodologische implicaties van de door Clark geïntroduceerde fixed-effect fallacy besproken. Clark zelf beschouwde deze grove denkfout als een puur statistische fout. De fixed-effect fallacy zal in deze bijdrage echter worden gedissocieerd in twee typen fouten: 1. een fallacy van methodologische aard; deze design-fout manifesteert zich wanneer in taalwetenschappelijk onderzoek de niveaus van de categoriale, gefixeerde variabele (de 'explanatory' variabele) waarnaar de theoretisch-inhoudelijke interesse van de onderzoeker uitgaat, in instrumenteel-operationele zin slechts gerepresenteerd wordt door één instantiatie: één tekst. In dergelijk designs, een single message design, kan niet gediscrimineerd worden tussen de effecten op specifiek-instrumenteel niveau en de effecten op generiek, categoriaal-abstract niveau, met catastrofale gevolgen voor zowel de interne als de externe validiteit. 2. een fallacy van inductief-statistische aard; deze treedt op in een multiple message design waarbij er in de statistische analyse ten onrechte vanuit gegaan wordt dat de random factor 'tekstuele instantiatie' een gefixeerde factor constitueert. Het catastrofale gevolg van deze misclassificatie is dat de berekende alpha-fout geïmpliceert is en dus een 'positieve bias' vertoont – wat impliceert dat de kans dat ten onrechte de bevindingen vanuit de steekproef naar de populatie gegeneraliseerd worden, groter is dan het gerapporteerde nominale niveau van 5 %.

betreft de keuze van een adequaat onderzoeksontwerp als de keuze van een verantwoorde statistische toetsingsgrootheid (meestal een of andere vorm van F-ratio) – impliceren in feite de ontkenning van het adagium: ‘de ene tekst is de andere niet’, en introduceren daarmee een enorme hoeveelheid ruis in het betreffende onderzoeksveld. Immers, op grond van de door een onderzoeker verzamelde empirische data, data die nu juist worden verzameld met het oog op confirmatie dan wel falsificatie van een theorie/hypothese, kan als gevolg van methodologisch feilen in de onderzoeksopzet en/of inadequate data-verwerking onmogelijk gediscrimineerd worden tussen (pseudo-)falsificatie en (pseudo-)confirmatie van de betreffende theorie/hypothese, ook al mag dan de onderzoeker zelf met grote stelligheid beweren dat zijn data eenduidig wijzen in de richting van confirmatie (of falsificatie). De hier gewraakte fouten die in het licht van de ontwikkeling van een onderzoeksveld zonder meer als catastrofaal gekenschetst kunnen worden, komen zo frequent voor dat een aparte behandeling van de daarmee samenhangende methodologische en statistische problematiek ons meer dan wenselijk lijkt.

In 1973 verscheen er in het tijdschrift *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* een inmiddels klassiek geworden artikel van de hand van de psycholinguïst Clark, waarin deze openlijk en zonder omwegen taalonderzoekers (door hem getypeerd als ‘investigators of words, sentences, and other language materials’) ervan beschuldigde dat zij zich in hun kwantitatief-empirisch onderzoek bezondigden aan wat hij betitelde als ‘the-language-as-fixed-effect fallacy’: een drogreden dus. Clark’s kritiek beperkte zich niet tot incidentele wetenschappers, maar betrof in feite de gehele taalwetenschappelijke discipline. In antwoord op de door hemzelf gestelde vraag hoeveel taalwetenschappers in de jaren vijftig en zestig zich dan wel schuldig zouden maken aan deze language-as-fixed-effect fallacy, deze grove wetenschappelijke denkfout, stelde Clark even kort als krachtig: “The answer, sad to say, is almost everyone.” (Clark 1973: 355). Daar kon het forum van wetenschappelijke taalonderzoekers het mee doen.

Ook al treft men de door Clark geïntroduceerde drogreden nimmer aan op de canonieke lijstjes van drogredenen die traditioneel, bij wijze van conventie, door argumentatietheoretici als ‘bedrieglijke redenering’, ‘valse zet’ of ‘denkfout’ worden gecategoriseerd, de language-as-a-fixed-effect drogreden is niet meer weg te denken uit het merendeel van de methodologisch en statistisch georiënteerde literatuur: in vrijwel elk handboek treft men wel enkele paragrafen of hoofdstukken aan die gewijd zijn aan Clark’s vernietigende analyse van de toenmalige taalwetenschappelijke onderzoekspraktijk die volgens hem gebukt ging onder de terreur van een evidente drogreden (zie bijvoorbeeld Keppel 1982 voor een puur statistische beschouwing, met name Appendix C (Analysis of Designs with Random Factors); zie voor een meer methodologisch getinte analyse: Jackson 1992). Ook in dit tijdschrift, het *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, treft men niet zelden verwijzingen aan naar Clark’s invloedrijke publicatie (vooral wanneer het gaat om de statistische analyse van de onderzoeksgegevens, en daarbij de toetsingsgrootheden F_1 , F_2 of het zogenaamde $F_1 \times F_2$ criterium worden gehanteerd).

Zo’n drie decennia na het verschijnen van Clark’s geruchtmakende artikel echter blijken diens ideeën alsmede zijn voorstellen tot verbetering van de door hem verguisde praktijk merkwaardigerwijze niet, althans naar ons oordeel onvoldoende te zijn doorgedrongen tot de wetenschappelijke gemeenschap, inclusief de kwantitatief-empirisch georiënteerde taalonderzoekers die de afgelopen jaren in dit tijdschrift publiceerden. Het gaat bij deze fixed-effect fallacy kennelijk om een hardnekkig en weerbarstig probleem.

In een analytisch-beschrijvend (meta-)onderzoek van empirische artikelen die in de periode 1979–2003 in dit tijdschrift verschenen zijn, zullen we de omvang van de methodologische en statistische problematiek die verbonden is aan de *language-as-a-fixed-effect fallacy*, over de afgelopen twee decennia proberen vast te stellen. De deplorabele resultaten van dit analytisch-beschrijvend onderzoek kunnen gezien worden als een legitimering van de noodzaak tot deze publicatie.

Het is – het zij met nadruk gesteld – in het geheel niet onze bedoeling om aan de hand van de resultaten van dit meta-onderzoek contemporaine onderzoekers die de afgelopen jaren in dit tijdschrift over de resultaten van hun taalwetenschappelijk onderzoek hebben gepubliceerd, aan de schandpaal te nagelen – integendeel: de teneur van deze bijdrage is positief en constructief. Anders dan Clark die op enigszins malicieuze wijze individuele onderzoekers de oren waste, zullen wij ons van elk (negatief) commentaar op individuele, met naam en toenaam genoemde onderzoekers onthouden, behalve wanneer het ons zelf betreft. Het primaire doel van onze bijdrage ligt toch ook wat op een ander niveau dan het louter inventariseren, beschrijven en becommentariëren van eerder verricht empirisch taalbeheersingsonderzoek waarin al of niet sprake is van de *language-as-a-fixed-effect fallacy*.

In dit artikel willen wij met name een poging doen om in zo begrijpelijk mogelijke termen de door Clark geïntroduceerde fallacy uiteen te zetten¹, alsmede de consequenties van deze fallacy te belichten voor de interne en externe validiteit van empirisch taalwetenschappelijk onderzoek. Daarbij zal de door Clark geïntroduceerde fallacy gedissocieerd worden in: 1. een fallacy van methodologische aard, en 2. een fallacy van statistische aard. In deze bijdrage zullen voornamelijk de *methodologische* implicaties aan de orde worden gesteld; voor een goed begrip is specialistische voorkennis niet vereist. In de bespreking van de methodologische implicaties zullen her en der concrete, toepasbare oplossingen op het vlak van design worden aangereikt waarmee de door Clark gewraakte drogredenen in empirisch taalwetenschappelijk onderzoek vermeden kan worden.

2. De *language-as-a-fixed-effect fallacy*

Onze beschouwingen over de *language-as-a-fixed-effect fallacy* (voortaan kortheidshalve: *fixed-effect fallacy*) beperken zich tot dat type kwantitatief-empirisch onderzoek waarbij *inferentieel-statistische* methoden en technieken worden toegepast om de in een steekproef verkregen talige of tekstuele resultaten (betreffende ‘words, sentences, and other language materials’) te generaliseren naar een groter geheel: de populatie.

In de regel worden er in kwantitatief-empirisch onderzoek twee verschillende soorten statistiek toegepast: (1) beschrijvende statistiek (ook wel descriptieve statistiek genoemd) en (2) inferentiële statistiek (ook wel getypeerd als inductieve statistiek). Het doel van het eerste type statistiek, de beschrijvende statistiek, is het *reduceren* van een groot aantal empirische gegevens (‘data’) tot slechts een paar inzichtelijke statistische grootheden of tot slechts tot één enkele inzichtelijke statistiek. Het gemiddelde, de range, de standaarddeviatie, enzovoort, het zijn allemaal prototypische voorbeelden van beschrijvende (data-reducerende) statistieken.

De empirisch onderzoeker die descriptieve statistiek op zijn data wil toepassen, ziet zich gesteld voor een *keuze*probleem. Hét kardinale probleem bij de toepassing van beschrijvende statistiek is immers de keuze van een ‘unbiased’ statistiek: welke beschrijvende statistische grootheid is in staat de data zo spaarzaam en zo inzichtelijk mogelijk te beschrijven, zonder

dat daarbij de oorspronkelijke gegevens al te zeer geweld aangedaan worden en zonder dat de werkelijkheid al te zeer vertekend wordt? Het is al tijden genoegzaam bekend dat men met statistieken kan manipuleren en de argeloze buitenstaander een verwrongen, gekleurd en bevooroordeeld beeld van de werkelijkheid kan voorspiegelen (zie voor een aantal fraaie voorbeelden: Huff 1954).² In dit kader wordt wel vaker verwezen naar de climactische uitspraak van de Britse staatsman en schrijver Benjamin Disraeli (1804–1881): “There are three kinds of lies: lies, damned lies and statistics!”. Verwijzingen als deze worden niet zelden als argument gebruikt om de (overigens onjuiste) stelling te verdedigen dat je met statistiek zo-wat alles kunt bewijzen, om het even wat.

Ook bij de fixed-effect fallacy is er ongetwijfeld sprake van een statistische ‘truc’, wellicht zelfs van een ‘leugen’. Ter nuancering van de typering ‘leugen’ moet als verzachtende omstandigheid worden aangevoerd dat degenen die zich in hun taalwetenschappelijk werk aan deze fixed-effect fallacy schuldig maken, zich door de bank genomen in het geheel niet bewust zijn van het feit dat zij ook een kapitale denkfout – een drogreden – begaan. Van bewuste misleiding of manipulatie is dus bij deze drogreden absoluut geen sprake, wat de betreffende drogreden misschien wel des te venijniger maakt!

Met de door Clark geïntroduceerde term ‘fixed-effect fallacy’ wordt niet verwezen naar een van de vele, ook bij het grote publiek min of meer bekende trucs en machinaties binnen de beschrijvende statistiek, maar juist bedoeld op een drogreden binnen de *inferentiële* statistiek: een drogreden waarvan het bestaan zelfs binnen het toenmalige forum der wetenschappers – de ingewijden en de ter zake kundig geachten bij uitstek – vrijwel onbekend was.

Een empirisch taalonderzoeker zal zich in de statistische analyse en verwerking van de gegevens zelden willen beperken tot uitsluitend beschrijvende technieken: in de regel immers wil hij de empirische resultaten, verkregen bij een specifieke groep proefpersonen aan wie responsies zijn ontlokt op basis van specifiek talig materiaal, *generaliseren* naar een groter domein (zowel wat proefpersonen als wat talig materiaal betreft). Op dat groter domein immers heeft zijn onderzoekshypothese – die als wetenschappelijke bewering in de vorm: ‘Als A, dan (waarschijnlijk) B’, *qualitate qua generiek, dus niet-singulier* van aard is – in feite betrekking. Inductieve statistiek helpt de onderzoeker bij deze sprong van (onderzochte) steekproef naar (niet-onderzochte) populatie. De fixed-effect fallacy nu duidt op een *statistische fout* die bij dit generaliseren, bij deze inductieve sprong van steekproef naar populatie gemaakt wordt.

Elke toepassing van inductieve statistiek resulteert in een waarschijnlijkheidsuitspraak die de mate van (on)zekerheid kwantificeert waarmee de resultaten, verkregen binnen een specifieke steekproef, naar de bedoelde populatie gegeneraliseerd kunnen worden (‘de kans dat de gevonden resultaten in de steekproef van toepassing verklaard mogen worden op de populatie, is zus en zo groot’). In het gebruikelijke statistische jargon wordt deze kans aangeduid als statistisch significantieniveau (en ook wel als alpha-niveau of kans op een fout van de eerste soort). Een onderzoeker die een statistisch significant resultaat in zijn onderzoek heeft behaald, mag de resultaten die behaald zijn in een steekproef – gegeven de onzekerheidsmarges gedictieerd door het conventionele significantieniveau – van toepassing verklaren op en generaliseren naar de (niet-onderzochte) populatie; dat hij in die generalisatie in 5 van de 100 gevallen toch een fout maakt, wordt door het wetenschappelijk forum bij conventie als een acceptabel foutenniveau beschouwd.

Precies zoals het geval is bij de beschrijvende statistiek, zijn er ook in de inferentiële statistiek vele trucs mogelijk die al dan niet bewust kunnen worden ingezet om de werkelijkheid naar iemands hand te zetten. Het meest bekende voorbeeld in dit verband is het vergroten van de steekproef: als je de steekproef maar groot genoeg maakt, kan je elk verschil of elke samenhang (hoe klein en triviaal ook) statistisch significant maken. Concreet voorbeeld: in een steekproef van 10 personen dient een correlatie (i.c.: ρ) minstens .632 te zijn om tot een statistisch significant resultaat te kunnen worden uitgeroepen (getoetst op een alpha-niveau van 0.05, tweezijdig), maar bestaat de steekproef uit 1000 personen, dan is opeens een triviale correlatie van 0.062 al voldoende om de vlag uit te hangen. Degenen die enigszins vertrouwd zijn met de methoden en technieken van de inductieve statistiek, laten zich door dergelijke uitkomsten niet misleiden: zij weten immers dat een statistisch significant resultaat niet verward mag worden en in definitieve zin niet gelijk gesteld mag worden aan een in praktisch opzicht significant resultaat, en dat het inductief-statistische begrip ‘statistische significantie’ slechts dan adequaat geïnterpreteerd kan worden, indien rekening wordt gehouden met drie andere parameters: 1. steekproefgrootte 2. eenzijdige versus tweezijdige toetsing 3. effect-grootte.

Waar precies zit nu de generalisatiefout bij de fixed-effect fallacy? Kort samengevat: taalonderzoekers die zich schuldig maken aan deze drogreden, claimen dat hun specifieke talige materiaal, verkregen in een experimentele situatie bij een specifieke groep proefpersonen, gegeneraliseerd mag worden naar *taal-in-het-algemeen*, maar de inductief-statistische informatie die deze taalonderzoekers ten bewijze van deze claim verstrekken, is niet alleen inadequaat – sterker, die is helemaal niet *relevant* voor de rechtvaardiging van deze claim.³

3. De kern van de fixed-effect fallacy

Hoe kan, als we Clark mogen geloven, de gemeenschap van taalwetenschappers zich unaniem zo ernstig vergissen? Deze vraag is niet of nauwelijks in deterministische, niet-speculatieve termen te beantwoorden; wat daarentegen wellicht wel met enige zekerheid beantwoord kan worden, is de vraag waar de kern (‘de bron’, de ‘oorzaak’) van de fixed-effect fallacy gelokaliseerd moet worden: de oorsprong van de fixed-effect fallacy moet gezocht worden in een conceptuele verwarring van *gefixeerde* met *random* factoren. Het onderscheid tussen gefixeerde en *random* factoren is een van oudsher bekende dichotomie die onder meer relevant is voor de kwantitatief-statistische analyse van empirisch-experimentele onderzoeksgegevens (via bijvoorbeeld variantie-analyse).

Ten onrechte worden bij de fixed-effect drogreden in de (inductief-)statistische analyse de *random* (talige) factoren opgevat als gefixeerde factoren. De dramatische consequentie van deze misclassificatie is wat in statistische kringen getypeerd wordt als ‘positieve bias’: de berekende kansen (uitgedrukt in termen van statistisch significantieniveau, alpha-niveau of kans op een fout van de eerste soort) duiden zonder meer op de mogelijkheid tot generalisatie, terwijl bij nadere beschouwing en analyse blijkt dat een dergelijke mogelijkheid geheel en al afwezig is.⁴ Anders uitgedrukt: de berekende kansen suggereren dat de onderzoeker ervan mag uitgaan dat het door hem in de steekproef aangetroffen verschil tussen bijvoorbeeld het leesgemak van twee verschillende teksten (bijvoorbeeld een abstracte tekst versus een concrete tekst) gegeneraliseerd mag worden en dus ook voor de populatie geldt (d.w.z. voor andere representanten van abstracte teksten in het algemeen en andere representanten

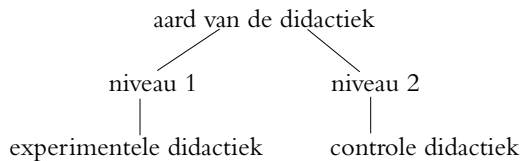
De ene tekst is de andere niet

van concrete teksten in het algemeen), terwijl in feite in de bedoelde populatie geen enkel verschil tussen het leesgemak van beide *typen* teksten kan worden aangetroffen. Kortom, de fixed-effect fallacy leidt als gevolg van het feit dat *random* factoren (ten onrechte) worden opgevat als gefixeerde factoren, tot wat in statistische kringen ook wel genoemd wordt: alpha-inflatie. Onderzoekers claimen op grond van de berekende kansen (p-waarden) dat hun hypothese door de empirische gegevens ondersteund wordt, terwijl dat in feite in het geheel niet het geval is.

4. Gefixeerde en random factoren

Het is gebruikelijk om in experimentele proefopzetten (in jargon: *designs*) een onderscheid te maken tussen *gefixeerde* en *random* factoren (ook wel a-selecte of toevallige factoren genoemd). Het onderscheid tussen deze twee typen factoren kan wellicht het best worden verduidelijkt aan de hand van wat voorbeelden – definities (er zijn er verschillende die onderling nogal uiteenlopen) helpen in dit opzicht niet zo veel.

Stel dat een onderzoeker in een effectonderzoek wil nagaan of een door hem ontwikkelde schrijfdidactiek superieur is aan een conventionele schrijfdidactiek. Hij kiest voor een conventioneel *two-group, experimental-control-group* design waarin de ene klas gedurende een bepaalde periode – zeg een jaar – de experimentele didactiek gaat volgen bij leerkracht A, terwijl de andere klas in die periode wordt onderwezen door leerkracht B via een conventionele schrijfdidactiek (in dit ontwerp zijn de twee klassen *random*, d.w.z. op grond van het toeval toegewezen aan een van beide didactieken)(zie figuur 1).

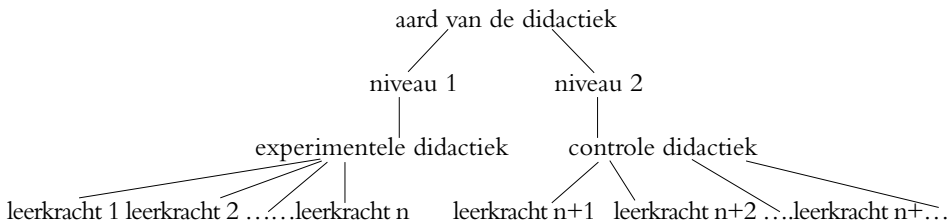

Figuur 1: *Two-group, experimental-control group design, met aard van de didactiek als gefixeerde factor*

In dit ontwerp staat de variabele: ‘aard van de didactiek’ te boek als gefixeerde factor (met 2 niveaus: niveau 1= experimentele didactiek; niveau 2=controle didactiek). De variabele ‘aard van de didactiek’ wordt gefixeerd genoemd doordat de niveaus van deze factor precies dát contrast belichamen waarin de onderzoeker in theoretische zin geïnteresseerd is. Variabelen die in theoretisch opzicht belangrijk zijn, worden gemeenlijk opgevat als gefixeerd; ze worden ook wel omschreven als ‘explanatory’ variabelen. Verschillen in schrijffprestaties tussen de twee schrijfdidactieken kunnen in het gehanteerde design – om de metafoor door te trekken – dan ook toegeschreven worden aan c.q. ‘verklaard’ worden door de variabele ‘aard van de didactiek’, aangenomen dat de experimentele didactiek na een jaar inderdaad tot betere schrijffprestaties leidt.

Op dit – in de jaren zestig en zeventig frequent gebruikt design, vooral in de onderwijs-research – is uiteraard methodologische kritiek mogelijk: de *interne validiteit* van het onderzoek is belabberd, dat wil zeggen: in het gehanteerde design worden plausibele alternatieve

verklaringen van een positieve uitkomst (i.c. de experimentele didactiek is superieur aan de standaarddidactiek) niet of althans in onvoldoende mate uitgesloten. Een geconstateerde superioriteit van de experimentele didactiek kan, bijvoorbeeld, ook worden toegeschreven aan de superieure didactische kwaliteiten van de specifieke leerkracht die nu net deze experimentele didactiek onderwezen heeft (A is enthousiast, weet te inspireren, enzovoort; B daarentegen loopt tegen zijn pensioen en is niet van zins zich nog ooit ergens druk over te maken). Het methodologische probleem met dit ontwerp is dat de aard van de didactiek ‘confounded’ (verstrengeld) is met de variabele ‘leerkracht’. Om nu de invloed van beide variabelen (dus zowel de aard van de didactiek als de didactische kwaliteiten van de leerkracht) op de schrijfprestaties van de leerlingen te ontknopen en uiteen te rafelen, kan een ander – voor de hand liggend – ontwerp gekozen worden waarin de leerkracht als *random* variabele wordt geïncorporeerd.⁵

Figuur 2: *Two-group, experimental-control group design, met aard van de didactiek als gefixeerde factor en leerkracht als random factor*

Anders dan het in figuur 1 weergegeven design waarin aan elk niveau van de gefixeerde variabele ‘aard van de didactiek’ slechts één leerkracht is toegewezen, wordt in dit design op elk van de twee niveaus van de gefixeerde factor een aantal leerkrachten, zeg 5, 10 of 20 ingeschakeld (het precieze aantal leerkrachten dat een van de twee didactieken moet implementeren, is uiteraard afhankelijk van puur praktische kwesties als beschikbaarheid, praktische uitvoerbaarheid, enzovoort). De leerkracht figureert in dit ontwerp – weergegeven in figuur 2 – als *random* factor. Juist het incorporeren van deze *random* factor in het onderzoeksontwerp optimaliseert de interne validiteit.

In scherp contrast met gefixeerde factoren gaat de theoretische belangstelling van de onderzoeker bij *random* factoren in het geheel niet uit naar eventuele verschillen tussen de niveaus van die *random* factoren. Zo is de schrijfvaardigheidsonderzoeker in ons voorbeeld, zo nemen we gemakshalve even aan, ook helemaal niet geïnteresseerd in eventuele verschillen in schrijfprestaties tussen verschillende docenten – nee, het gaat hem primair om verschillen tussen de didactieken, *ongeacht* de wijze waarop die didactiek via een ‘toevallige’ leerkracht geïmplementeerd is. Anders uitgedrukt: de niveaus van een *random* variabele zijn – *beschouwd vanuit het onderzoeksdoel van een onderzoeker* – arbitrair, ze representeren noch concretiseren specifieke researchdoeleinden.

Een en ander betekent dat het onderscheid tussen gefixeerde en *random* factoren geen ‘clear cut’, ondubbelzinnige en onveranderlijke classificatie behelst maar een analytisch-functioneel onderscheid is waarbij het onderzoeksdoel van doorslaggevende betekenis is voor de typering van variabelen als fixed of *random*: een variabele die in het ene onder-

zoek als *random* factor opereert, kan in een ander onderzoek best als gefixeerd worden beschouwd. Zo zou men in bovenstaand voorbeeld de leerkracht als gefixeerde variabele in het design kunnen invoeren (althans specifieke eigenschappen die worden toegekend aan de leerkracht), bijvoorbeeld wanneer men in theoretische zin veronderstelt dat de wijze van lesgeven (leerkracht: inspirerend versus niet-inspirerend) van doorslaggevend belang is voor de kwaliteit van schrijfprestaties. Ook in dit laatste voorbeeld echter blijft het dan overigens raadzaam omwille van de interne validiteit de gefixeerde factor ‘type leerkracht’ (met als niveaus: inspirerend versus niet-inspirerend) door een *random* factor ‘specifieke leerkracht’ te vertegenwoordigen.

Het prototypische voorbeeld van een *random* factor in gedrags- en taalwetenschappelijk onderzoek vormt uit de aard der zaak de variabele ‘proefpersoon’. De belangstelling van de modale onderzoeker gaat zelden tot nooit uit naar de (min of meer als toevallig beschouwde) verschillen tussen de proefpersonen in de getrokken steekproef – integendeel, het gaat hem primair om (de verschillen tussen de niveaus van) de ‘explanatory’ variabelen, om verschillen tussen condities/treatments die hij met behulp van inductieve methoden wil generaliseren naar een grotere, niet-onderzochte populatie waaruit de getrokken steekproef slechts een deelverzameling vormt.

Een heel ander criterium dat in praktische zin gebruikt kan worden om te bepalen of een factor als *random* of gefixeerd beschouwd moet worden, is de zogenaamde ‘vervangingstoets’ of ‘substitutietoets’ (Shavelson & Webb 1991). Indien een specifiek niveau door een willekeurig ander niveau van dezelfde factor vervangen kan worden zonder dat die ingreep enige inhoudelijke consequenties heeft voor het onderzoeksprobleem, dan moet de betreffende factor als een *random* factor worden opgevat. Zo kan leerkracht 1 in figuur 2 probleemloos worden vervangen door leerkracht 2 (en omgekeerd) zonder dat dit enig gevolg heeft voor de aard van het onderzoeksprobleem – maar dat geldt nu juist niet voor niveau 1 en niveau 2 van de factor ‘aard van de didactiek’; zouden we de experimentele didactiek vervangen door de controle didactiek, verandert het onderzoeksprobleem radicaal.

Er zijn in de literatuur nog verscheidene andere criteria voorgesteld om te bepalen of een factor als een *random* of als een gefixeerde factor moet worden geclassificeerd (bijvoorbeeld de ‘betekenisvolheidstoets’: indien aan elk niveau van een factor een betekenisvolle, inhoudelijke conclusie kan worden verbonden, beschouw de factor dan als gefixeerd), maar de hier genoemde mogen volstaan om het bedoelde onderscheid tussen de twee typen factoren voldoende te verduidelijken.⁶

5. Methodologische implicaties van de fixed-effect fallacy

Wat is nu het belang van bovenstaande exercitie? Het in methodologisch opzicht cruciale punt waar het hier om draait, is dat talig materiaal (‘words, sentences, and other language materials’ in de woorden van Clark) als *random* factoren in taalwetenschappelijke designs geïncorporeerd moeten worden teneinde de interne en – en zoals verderop betoogd zal worden – de externe validiteit te optimaliseren.

Een van de concrete remedies die Clark voorstelt om de fixed-effect fallacy te vermijden, luidt: kies het juiste onderzoeksontwerp. Hij besteedt aan de methodologische problematiek hieromtrent – om overigens begrijpelijke redenen – betrekkelijk weinig aandacht en concentreert zich verder louter op de, nogal gecompliceerde, statistische kant van de zaak.

Voor Clark is de fixed-effect fallacy dan ook vooral een *statistische* drogreden: hij gaat in zijn kritische beschouwing al zonder meer uit van de vooronderstelling dat in experimenteel onderzoek waarin hypothesen over taal/teksten/woorden worden getoetst, het talig materiaal als *random factor* in een design is opgenomen. Deze vooronderstelling is alleszins begrijpelijk en ook terecht als men beseft dat Clark's kritiek in eerste instantie gericht was op de gemeenschap van psycholinguïsten. In de van oudsher sterk experimenteel gerichte psycholinguïstiek was het immers al sinds jaar en dag standaardgebruik ('tacit knowledge') om in taalexperimenten de niveaus van de gefixeerde, verklarende (linguïstische) variabelen te representeren door een veelvoud aan talig materiaal ('words, sentences, and other language materials'), kortom te representeren door een *random factor* 'taalmateriaal' teneinde een *confounding* van verschillende effecten te vermijden.

Ter toelichting het volgende voorbeeld: geen psycholinguïst zou het ooit in zijn hoofd halen – toen niet, in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw, en nu niet – om een experiment op te zetten naar bijvoorbeeld verschillen in verwerkingscomplexiteit tussen actieve zinnen en hun passieve pendanten (dus 'zinstype' fungeert in dit voorbeeld als gefixeerde factor) waarbij hij aan de proefpersonen slechts één actieve en slechts één passieve zin zou aanbieden waarvan hij vervolgens, bijvoorbeeld via een reactietijdmeting, de verwerkingscomplexiteit zou vaststellen. De psycholinguïstische theorie immers heeft betrekking op een klasse, op een *categorie* die in beginsel oneindig groot is (actieve versus passieve zinnen), terwijl de experimentele implementatie van die categorie in het gegeven voorbeeld uit slechts één, min of meer toevallige *idiosyncratische instantiatie* van die categorie bestaat. Bij toeval kan juist die ene actieve zin die in het experiment is aangeboden, lastiger blijken dan de passieve zin (bijvoorbeeld doordat de zin qua topic vrij abstract is) terwijl op categoriaal niveau in theoretisch zin precies het omgekeerde is voorspeld en – zo nemen we hier voor 'the sake of argument' even aan – ook 'in werkelijkheid' het geval is: die werkelijkheid (namelijk dat passieve zinnen lastiger te verwerken zijn dan actieve) zou pas aan het licht (kunnen) komen wanneer grote aantallen min of meer toevallige instantiaties in de experimentele setup zouden worden betrokken. Geconfronteerd met bovenstaande onverwachte uitkomst (de actieve zin is lastiger dan de passieve) concludeert de onderzoeker die gebruik maakt van slechts één instantiatie van de bovengeordende categorie vervolgens ten onrechte dat de oorspronkelijke theorie gefalsificeerd moet worden. Kortom: pseudo-falsificatie!

De ene zin is de andere niet, de ene tekst is de andere niet – een truïsme volgens velen dat verder geen rechtvaardiging of nadere uitleg behoeft. De wetenschappelijke praktijk zoals die naar voren komt in dik twintig jaar empirisch-taalwetenschappelijk onderzoek waarover in dit tijdschrift is gepubliceerd, staat echter haaks op datgene wat kennelijk met de mond beleden wordt. Wanneer talig materiaal niet als *random factor* in een design wordt opgenomen, kan – zoals betoogd – pseudo-falsificatie het gevolg zijn; maar ook het omgekeerde – pseudo-confirmatie – wordt door het gehanteerde design in het geheel niet uitgesloten: de toevallige instantiatie werkt zo uit dat de in het experiment aangeboden actieve zin makkelijker te verwerken blijkt dan de passieve, terwijl op abstract-categoriaal niveau er – anders dan voorspeld – in werkelijkheid helemaal geen verschillen zijn – verschillen die ook niet aan het licht gekomen zouden zijn wanneer toevallig een hele reeks andere instantiaties uit het potentiële domein van actieve en passieve zinnen getrokken zouden zijn. De onderzoeker concludeert in deze situatie ten onrechte dat zijn theorie geconfirméerd is (dus pseudo-confirmatie).

Het probleem bij de hier gegeven voorbeelden is natuurlijk dat we ‘de werkelijkheid’ niet kennen – daarom wordt nu juist empirisch onderzoek opgezet en uitgevoerd. De hypothetische situaties maken echter duidelijk dat het gebruik van inadequate designs waarin via slechts één talige instantiatie het niveau van een verklarende linguïstische factor is gerepresenteerd, in het geheel niet uitsluiten dat er ruis in een onderzoeksveld wordt geïntroduceerd – sterker, men kan zich afvragen wat überhaupt de zin is van zulk empirisch onderzoek indien de verzamelde data niet kunnen discrimineren tussen 4 verschillende mogelijkheden: 1. reële falsificatie 2. pseudo-falsificatie 3. reële confirmatie en 4. pseudo-confirmatie. Veel, veel meer dan thans het geval is zouden empirisch-kwantitatief georiënteerde taalbeheersers die over hun onderzoek in dit tijdschrift publiceren, moeten (leren) denken in termen van *random* factoren wanneer het om de concreet-experimentele implementatie van talig materiaal gaat. Wat in de psycholinguïstiek sinds jaar en dag in methodologisch opzicht ‘taken for granted’ is, moet in de taalbeheersing kennelijk nog worden bevochten. Denken in termen van *random* factoren bij talig materiaal – daar is ongetwijfeld een cultuuromslag voor nodig.

Laten we, ter verduidelijking van (althans een deel van) bovenstaande abstract-hypothetische situaties, de methodologische problematiek waar het hier in feite om draait – interne validiteit – illustreren aan de hand van concreet-empirisch materiaal uit eigen onderzoek, in dit geval empirisch onderzoek naar de beoordeling van drogredenen. De betreffende illustratie zal hopelijk verduidelijken dat het bij de hier aan de orde zijnde problematiek niet alleen om strikt hypothetische kwesties gaat.

In een van de vele onderzoeken binnen een wat grootschaliger project (waarin telkens verschillende soorten drogredenen werden onderzocht) moesten proefpersonen (middelbare scholieren van 5-6 vwo) de (on)redelijkheid van tekstfragmenten beoordelen waarin door een discussiant soms wel, soms niet een drogreden werd begaan. Een van de onderzochte drogredenen betrof het *argumentum ad hominem*. In het hier te bespreken onderzoek werden de drie bekende, traditioneel onderscheiden varianten van deze drogreden onderzocht: de *abusive*, de *circumstantial* en de *tu quoque*-variant, alsmede tekstfragmenten waarin door een van de discussianten helemaal geen drogreden werd begaan. Kortom, in dit onderzoek fungeerde de afwezigheid/aanwezigheid van een drogreden als ‘explanatory’ variabele. Wij concentreren ons hier op de laatste variant, de zogenaamde ‘jij ook’-bak. Een voorbeeld van een door ons geconstrueerd tekstfragment waarin deze *tu quoque*-drogreden optreedt en dat gesitueerd werd in de context van een zogeheten wetenschappelijke discussie, is het volgende:

A: De manier waarop u uw statistische gegevens heeft verwerkt, is volgens mij niet helemaal correct; u had de getallen in percentages moeten uitdrukken.

B: Ach kom nou; met uw eigen statistieken is ook wel eens iets mis.

De proefpersonen in dit experimentele onderzoek werd verzocht bij elk tekstfragment (in totaal 48) hun oordeel over de redelijkheid c.q. onredelijkheid van de laatste discussiebijdrage (dus de bijdrage van B) uit te drukken op een 7-punts schaal, variërend van 1= zeer onredelijk tot 7=zeer redelijk. In een van de condities van het experiment was deze *tu quoque*-drogreden vertegenwoordigd door 4 tekstfragmenten, 4 instantiaties dus; 4 andere gelijksoortige fragmenten werden geconstrueerd waarin door B juist niet drogredelijk werd geargumenteed. Wij als onderzoekers voorspelden onder andere – op grond van theoretische overwegingen – dat proefpersonen de *tu quoque*-drogreden minder redelijk zouden vinden dan niet-drogredelijke argumentatie.

In dit design vormt de variabele ‘aard van de discussiebijdrage’ de verklarende, gefixeerde variabele (met 2 niveaus: niveau 1=wel drogreden (i.c. *tu quoque*); niveau 2= geen drogreden); de *random* factor ‘tekstfragment’ (i.c. ‘talig materiaal’; instantiatie) kent 4 niveaus en is *genest*⁷ binnen elk niveau van deze verklarende, gefixeerde variabele. In onderstaande tabel staan de empirisch verkregen beschrijvende statistieken (gemiddelden + sd’s) voor de niveaus van de variabele waar het hier om draait: de *random* variabele ‘tekstfragment’/instantiatie:

Tabel 1: Gemiddelden (met tussen haakjes: sd) voor elk niveau van de *random* variabele ‘tekstfragment’(‘instantiatie’); de *random* variabele is *genest* binnen elk niveau van de gefixeerde variabele ‘aard van de discussiebijdrage’ (met 2 niveaus: wel vs. geen drogreden); fr=fragment/instantiatie.

Wel drogreden(<i>tu quoque</i>)				Geen drogreden			
fr.1	fr.2	fr.3	fr.4	fr.1a	fr.2a	fr.3a	fr.4a
5.01	4.14	5.24	4.71	5.76	5.42	5.26	5.21
(1.54)	(1.53)	(1.37)	(1.41)	(1.10)	(1.33)	(1.15)	(1.17)

Wat in tabel 1 ogenblikkelijk opvalt, is dat de concrete tekstuele instantiaties van de *tu quoque*-drogreden binnen elk niveau van de gefixeerde variabele ‘aard van de discussiebijdrage’ afwijkingen vertonen ten opzichte van elkaar, en in incidentele gevallen nogal forse afwijkingen ook. Maar dat is nu precies het kardinale punt waar het in deze methodologische exercitie om draait: *random*, dat wil zeggen min of meer toevallige, niet-systematische afwijkingen (‘fluctuations due to sampling’) ten opzichte van elkaar manifesteren zich in de data, ongeacht de inspanningen van de onderzoekers op het vlak van testconstructie om zoveel mogelijk potentieel storende variabelen onder controle te houden teneinde er voor te zorgen dat de realisaties/tekstfragmenten in feite equivalent zijn. Wie enige ervaring heeft met het opnemen van talig materiaal (als *random* factor) in een design, wéét dat zulke fluctuaties in de data eerder regel dan uitzondering zijn.

De niveaus van de gefixeerde factor ‘aard van de discussiebijdrage’ (namelijk wél versus geen drogreden), zijn natuurlijk op een legio aantal manieren via tekst instrumenteel te realiseren (er is immers sprake van niet-gesloten klassen), maar kennelijk is de ene realisatie (het ene tekstfragment) de andere niet. De in tabel 1 weergegeven getsalmatige fluctuaties zijn, samenvattend, een uitdrukking van het empirische feit dat de ene tekst de andere niet is – net zo min als de ene proefpersoon de andere is: zulke in de praktijk van het empirisch onderzoek telkens weer aangetroffen fluctuaties zijn het gevolg van *random sampling*. Proefpersonen en tekst/talig experimenteel materiaal verschillen onderling, zij het op niet-systematische wijze (zo mogen we aannemen); dat impliceert dat beide variabelen *random* factoren vormen.

Tabel 1 maakt voorts duidelijk welke warwinkel en kluwen van misverstanden er kunnen ontstaan wanneer onderzoekers zich in hun experimenten beperken tot slechts één instantiatie van het tekstuele materiaal waarop de hypothese betrekking heeft. Laten we aannemen dat wij als onderzoekers uitsluitend fragment 3 (als operationalisatie voor niveau 1) en fragment 3a (als operationalisatie voor niveau 2 van de gefixeerde variabele) aan de proefpersonen ter beoordeling aangeboden zouden hebben. Zouden we in dit geval onze onderzoekshypothese op de in de steekproef aangetroffen verschillen tussen de redelijkheidsoordelen voor de 2 niveaus van de verklarende variabele ‘wel versus geen drogreden’ statistisch toetsen, dan zouden we op grond van de toetsingsgroottheid tot de conclusie moeten komen dat er

De ene tekst is de andere niet

tussen deze 2 niveaus – anders dan verondersteld – in de populatie helemaal geen verschillen zijn, en dat dus de oorspronkelijke theoretische inzichten verworpen moeten worden. Zouden we daarentegen bijvoorbeeld alleen fragment 2 als representatie voor niveau 1 en fragment 1a als representatie voor niveau 2 hebben geconstrueerd, dan zouden we in statistische zin moeten concluderen dat de data in overeenstemming zijn met de hypothesen, en dat er dus in de populatie een verschil in redelijkheid is tussen de twee niveaus van de gefixeerde factor.

Precies zoals het geval is bij het onderzoeksontwerp uit figuur 1 waarbij sprake is van *confounding* (als gevolg waarvan de intrinsieke effecten van de didactiek niet meer onderscheiden kunnen worden van de effecten van de toevallige leerkracht), zo ook is er in bovenstaande voorbeelden van taalwetenschappelijk onderzoek sprake van *confounding*: de effecten op abstract, categoriaal niveau kunnen niet meer onderscheiden worden van de specifieke effecten van de concrete, toevallige, min of meer unieke experimentele talige instantiatie van die bovengeordende categorie. Veel – en wellicht zou men in evaluatieve zin daaraan moeten toevoegen: teveel – experimenteel-taalwetenschappelijk onderzoek waarover in artikelen in taalwetenschappelijke tijdschriften is gepubliceerd, is behept met dit methodologische manco. Zoals eerder betoogd: wat is eigenlijk de zin van een empirisch taalwetenschappelijk onderzoek dat juist wordt opgezet en uitgevoerd met de bedoeling om de aanvaardbaarheid van een theorie te toetsen, terwijl datzelfde onderzoek – ongeacht de uitkomst – door feilen in de opzet onmogelijk kan discrimineren tussen (pseudo-)falsificatie en (pseudo-)confirmatie van die theorie?

6. Burden of proof; single versus multiple message designs

Het incorporeren van talig materiaal als *random* factor in taalwetenschappelijke designs is niet alleen van belang voor het optimaliseren van de interne validiteit, maar ook voor het maximaliseren van de *externe* validiteit (d.w.z. de mate waarin het toevallige taal materiaal dat gebruikt is in een experiment, gegeneraliseerd kan worden naar een buiten-experimentele ‘talige’ situatie, kortom naar taal-in-het-algemeen). Stel dat een onderzoeker twee soorten reclameteksten op effectiviteit en overtuigingskracht wil onderzoeken: advertenties waarin expliciet het aangeprezen product wordt vergeleken met soortgelijke producten van de concurrent, en advertenties waarin een dergelijke expliciete vergelijking juist achterwege blijft (type reclametekst moet in dit voorbeeld, in het licht van het gestelde onderzoeksdoel, beschouwd worden als een gefixeerde factor, met twee niveaus). Stel voorts dat de onderzoeker de twee niveaus van de betreffende gefixeerde factor instrumenteel realiseert door slechts één instantiatie, bijvoorbeeld een reclametekst waarin een BMW wordt aangeprezen die in het ene geval wel, in het andere geval niet expliciet wordt vergeleken met zijn Japanse concurrenten. Niet alleen uit het oogpunt van interne validiteit is een dergelijk design, zoals betoogd, defectief, ook met de externe validiteit van dit zogeheten *single message design* is het nogal droevig gesteld: hoeveel verschillende soorten producten kunnen er op categoriaal niveau van de advertentietekst-in-het-algemeen wel niet onderscheiden worden? Naarmate meer van die producten (auto’s, wasmachines, koffiezetapparaten, videorecorders, enzovoort) in het design als (niveaus van de) *random* factor ‘in de advertentie aangeprezen product’ zijn ondergebracht, neemt de generaliseerbaarheid toe – even aangenomen dat de uitkomsten

per niveau van de *random* factor allemaal in min of meer dezelfde richting wijzen. Kortom, *multiple message* designs zijn uit het oogpunt van zowel de interne als de externe validiteit voor taalwetenschappelijk onderzoek een *conditio sine qua non*.

Sommige onderzoekers trachten hun gebruik van *single message* designs niettemin te rechtvaardigheden – of wellicht beter uitgedrukt: te rationaliseren – met het argument dat andere onderzoekers die zo nodig twijfel moeten uiten aan de generaliseerbaarheid van hun resultaten, dan maar via eigen replicatieonderzoek waarin andere *messages* worden aangeboden, moeten uitzoeken hoe de vork precies in de steel zit. Niet alleen wordt in dit argument de methodologische problematiek betreffende interne validiteit miskend, daar komt nog bij dat dit argument als een echte drogreden (in argumentatietheoretische zin) gekarakteriseerd moet worden: de drogreden van het verschuiven van de bewijslast.

Andere onderzoekers verdedigen nog wel eens het standpunt dat de resultaten van individuele studies noodgedwongen beperkt zijn (om het even of het *single message* of *multiple message* designs betreft) en op grond van die omstandigheid altijd gecombineerd moeten worden in een zogenaamde meta-analyse. Omdat in verschillende studies zowel de afhankelijke als de onafhankelijke variabele vaak op een iets andere manier geoperationaliseerd zijn, kan op grond van een dergelijke meta-analyse pas écht gegeneraliseerd worden, zo is de gedachtegang. In deze optiek wordt de hele generalisatieproblematiek naar de meta-analyse verschoven, waardoor de ‘language-as-a-fixed-effect fallacy’ – discussie aan methodologisch belang inboet.

Zowel op principiële als op praktische gronden is deze laatste opvatting moeilijk te handhaven. Immers, ten principale ligt de bewijslast (voor een categorische claim/hypothese) bij de individuele onderzoeker – deze kan en mag zich niet zomaar verschuilen achter een meta-analyse die wellicht ooit (maar misschien ook wel nooit) op een later tijdstip door een ander wordt uitgevoerd. Op de resultaten van individuele studies kan, uitgaande van deze meta-analyse optiek, dan ook geen staat meer gemaakt worden omdat generalisatie over zinnen, teksten, items of andere talige eenheden niet langer relevant geacht wordt – wat zou resten, zijn slechts studies waarin voor één eenheid aangetoond wordt dat er al dan niet een effect is.

Ook praktisch gezien kleven er vaak veel meer haken en ogen aan een meta-analyse dan op het eerste gezicht lijkt. Wanneer bijvoorbeeld in de ene studie een effect wordt aangetoond van treatment T en in de andere studie niet, dan kan dat onder meer toegeschreven worden aan de diversiteit en heterogeniteit in de operationalisaties van het stimulusmateriaal, in de operationalisaties van de vragen, enzovoort, maar ook aan interacties met kenmerken van de steekproeven. Een fraai voorbeeld hiervan levert de meta-analyse van Holleman (2000), uitgevoerd in het kader van haar proefschrift naar verschillen in responsies ten gevolge van vraagformulering. In die meta-analyse blijken diverse geconstateerde effecten totaal oninterpreteerbaar als gevolg van verschillen tussen de geanalyseerde studies, en moet door een gebrek aan manipulatie tussen de studies de causaliteitsvraag noodgedwongen onbeantwoord blijven (Holleman 1997: 431).

Elke onderzoeker die een taalwetenschappelijk experiment opzet om een hypothese/theorie te toetsen, brengt impliciet of expliciet een claim naar voren. Wie claimt, moet bewijzen. De ‘burden of proof’, de bewijslast (die er hier op neer komt dat de empirische data gezien moeten worden als argument voor de aanvaardbaarheid van de claim) rust ten principale op de schouders van de onderzoeker die claimt: de onderzoeker zélf zal aannemelijk moeten maken dat de empirische gegevens een ondersteuning of een ontkrachting vormen

van zijn claim, hij zelf zal met bewijzen moeten komen dat zijn data gegeneraliseerd kunnen worden, zowel naar taal-in-het-algemeen als naar proefpersonen-in-het-algemeen.

Het gebruik van een *single message design* in taalwetenschappelijk onderzoek is in feite equivalent met de volgende argumentatieve zet, een zet overigens die in normatief opzicht net zo deficiënt is: stel dat een persoon claimt dat vrouwen geen gevoel voor humor hebben en, uitgedaagd door een antagonist die twijfelt aan de aanvaardbaarheid van die claim, daarvoor als argument zijn eigen vrouw Brigitte opvoert: “Je weet toch dat ze geen gevoel voor humor heeft!”. Slechts weinigen zouden overtuigd zijn door dit argument (in feite een empirische $n=1$ *case study*), tenzij de protagonist van de naar voren gebrachte claim via referentie aan andere data, bijvoorbeeld grootscheeps empirisch onderzoek, aannemelijk zou kunnen maken dat Brigitte’s gevoel voor humor karakteristiek (representatief/kenmerkend/typerend) is voor dat van haar seksegenoten in het algemeen – maar daarmee is men in feite weer terug bij een *multiple message design*.⁸

7. Een analyse van kwantitatief-empirisch taalwetenschappelijk onderzoek in het Tijdschrift voor Taalbeheersing 1977-2003

Wordt de fixed-effect fallacy onder taalwetenschappers vaak begaan, zo vroeg Clark zich in zijn geruchtmakende artikel af. Wie van deze taalwetenschappers maakt zich zoal schuldig aan deze drogreden? Zijn even kernachtige als vernietigende antwoord luidde: “Sad to say, practically everyone”. Zo’n 30 jaar na dato stellen wij opnieuw dezelfde vraag, nu echter toegespist op de empirische taalwetenschappelijke artikelen die de afgelopen 25 jaar in dit tijdschrift zijn verschenen; daarbij zullen we de fixed-effect fallacy dissociëren in een designfout en in een statistische fout. Anders dan Clark die – zoals betoogd om begrijpelijke redenen – de fixed-effect fallacy reserveerde voor een puur statistische drogreden die optreedt bij de (inductief-statistische)generalisatie van empirisch-experimentele bevindingen naar een grotere populatie, hebben wij in dit artikel deze fallacy gedissocieerd in:

1. een fallacy van methodologische aard die optreedt wanneer in taalwetenschappelijk onderzoek waarin de niveaus van de categoriale, gefixeerde variabele slechts gerepresenteerd wordt door één instantiatie (een *single message design* derhalve), met als gevolg dat de interne en externe validiteit geweld wordt aangedaan.
2. een fallacy van inductief-statistische aard die optreedt in een *multiple message design* waarbij er in de statistische analyse ten onrechte vanuit gegaan wordt dat de *random factor* ‘taal’ een gefixeerde factor constitueert, met als gevolg dat de geschatte alpha-fout (type I-fout) geflatteerd wordt – wat weer tot gevolg heeft dat ten onrechte de bevindingen vanuit de steekproef naar de populatie gegeneraliseerd worden.

Nogmaals, bovenstaande dissociatie was voor Clark die zijn beschouwingen beperkte tot de discipline psycholinguïstiek, niet relevant: in dat vakgebied immers kwam, anders dan in de taalbeheersing, de betreffende methodologische feilen helemaal niet voor.

We beperken onze beschouwingen en analyses die tot een antwoord moeten leiden op de vraag: “Hoe frequent komt de fixed-effect fallacy voor?” tot artikelen die verschenen zijn in jaargang 1 (1977) tot en met jaargang 23 (2003) van dit tijdschrift.

Een tweede beperking betreft de specifieke aard van de geanalyseerde artikelen: het gaat ons in eerste instantie uitsluitend om kwantitatief-empirisch onderzoek, onderzoek dus waarin talige, tekstuele verschijnselen gekwantificeerd zijn en waarin dus statistiek is toegepast. Dat betekent dat alle artikelen waarin gerapporteerd wordt over empirisch onderzoek dat niet-kwantitatief, maar kwalitatief van aard is (bijvoorbeeld conversatie-analytisch of discourse-analytisch onderzoek waarin voorbeelden ('cases') worden gebruikt als argument ten gunste van bepaalde typen claims) buiten beschouwing blijven. Deze beperking is niet principieel, maar praktisch van aard: hoewel de fixed-effect fallacy als design-fout in beginsel ook in kwalitatief-empirisch onderzoek kan optreden, is het bijzonder lastig eenduidige criteria op te stellen aan de hand waarvan ondubbelzinnig bepaald kan worden of er in een concreet geval van empirisch-kwalitatief onderzoek al dan niet sprake is van de fixed-effect fallacy.

Een derde beperking – evenmin van principiële aard – betreft de specifieke aard van de geanalyseerde kwantitatief-empirische artikelen: alle artikelen over kwantitatief onderzoek dat correlatieel van aard is – dat wil zeggen onderzoek waarin niet zozeer causale relaties, als wel samenhangen worden beschreven en geïnventariseerd – blijven buiten beschouwing. Dat impliceert dat onze beschouwingen zich beperken tot experimenteel onderzoek, onderzoek dus waarin sprake is van de manipulatie van een onafhankelijke (meestal tekstuele) variabele en de meting van een afhankelijke variabele. Daarmee wil niet gezegd zijn dat de fixed-effect fallacy noodzakelijkerwijze beperkt blijft tot experimenteel onderzoek, integendeel: ook in correlatieel onderzoek treft men deze drogreden aan, zij het dat men in dit type onderzoek (niet zelden van het type 'ex post facto research') vaker wat meer moeite zal hebben de gefixeerde en *random* factoren eenduidig te benoemen. Juist deze specifieke beperking tot experimenteel onderzoek maakt dat mogelijke interpretatieverschillen (bijvoorbeeld over het specifieke doel van het onderzoek, en dus ook over de cruciale vraag of een variabele als *random* of als gefixeerd moet worden beschouwd) radicaal zijn uitgesloten. Artikelen immers waarin over experimenteel onderzoek wordt gerapporteerd, hebben door de bank genomen een vrij vaste, gefixeerde structuur: het probleem wordt geschetst, de theorie en daaruit afgeleide hypothesen worden uiteengezet, de onafhankelijke en afhankelijke variabele worden gedefinieerd, het aangeboden talige materiaal wordt besproken, de specifieke methode van aanbieding wordt uit de doeken gedaan, de aard van de onderzochte proefpersonen wordt toegelicht, waarna vervolgens de data worden geanalyseerd (doorgaans via een of andere vorm van variantie-analyse); tot slot volgt een discussie en een samenvattende eindconclusie. Een dergelijke vaste structuur levert ons als analysator de benodigde objectieve gegevens voor de meta-analyse, zonder dat we daarbij in twijfelachtige *ad hoc* interpretaties hoeven te vervallen. Uit de experimentele artikelen valt immers precies en eenduidig te achterhalen, welke factor als 'explanatory' – dus als gefixeerde factor – beschouwd moet worden: de onafhankelijke variabele. Daar kan geen misverstand of interpretatieverschil over bestaan, net zo min als over de vraag of de niveaus van deze gefixeerde variabele gerepresenteerd zijn door een *random* talige factor. De beperking tot experimentele studies heeft echter ook een schaduwzijde: de aard en frequentie van het fixed effect-fallacy probleem wordt, net zoals het geval is bij bovenstaande beperking tot kwantitatieve studies, onderschat.

Verder blijven alle overzichtsartikelen over experimenteel onderzoek, ook die waarin de resultaten van inductieve statistische technieken worden gerapporteerd, buiten beschouwing; zonder de oorspronkelijke artikelen te screenen is het vaak niet te achterhalen of er in het beschreven onderzoek talige, *random* factoren opereren. Het gaat ons dus om zelfstandig verricht, nieuw onderzoek.

De ene tekst is de andere niet

De laatste beperking betreft onze telling van de fixed-effect fallacy: het komt wel vaker voor (met name in de eerste jaargangen van dit tijdschrift) dat in één en hetzelfde artikel de opzet en de resultaten van meerdere experimenten worden gerapporteerd, soms zelfs van vijf! Komt in al die experimenten onveranderlijk de fixed-effect fallacy voor, dan tellen we dat niet als vijf fouten, maar enkel als één fout. Dat betekent dat wij in onze meta-analyse de individuele, publicerende experimentele onderzoeker als analyse-eenheid beschouwen. Deze inperking leidt, net zoals bovenstaande beperkingen, vermoedelijk tot een onderschatting van de werkelijke omvang van de fixed-effect fallacy. In tabel 2 staan de resultaten.

Tabel 2: Frequentie van single message vs multiple message designs in experimenteel onderzoek, gerapporteerd in TvT jaargang 1 t/m 23

Single message design	51
Multiple message design	43
Totaal	94

In de eerste 23 jaargangen van dit tijdschrift is er 94 maal over experimenteel taalwetenschappelijk onderzoek gepubliceerd, een respectabel aantal. In iets meer dan de helft van het gerapporteerde onderzoek wordt een, vanuit methodologisch perspectief beschouwd, inadequaat design gehanteerd.

In welke gevallen gaat het nu typisch goed, wanneer typisch fout? Zijn er binnen de taalbeheersing misschien onderzoeksdomeinen te traceren waarbinnen het *multiple message* design, wellicht als gevolg van traditie en conventie, schering en inslag is? Het prototypische voorbeeld van onderzoek waarin het door de bank genomen goed gaat, betreft het experimentele onderzoek naar problemen op het vlak van spelling: de onderzochte theoretische categorieën worden consequent door meerdere woorden (instantiaties) geoperationaliseerd. Het prototypische onderzoek waarin het doorgaans fout gaat, betreft het meer cognitief-geöriënteerde functieleerachtige onderzoek naar de verwerking van teksten (bijvoorbeeld: zijn doorlopende teksten, zonder veel structuur, moeilijker te onthouden/verwerken dan teksten met veel structuur?). Vrijwel zonder uitzondering worden in dit onderzoeksveld de theoretisch relevante categorieën door slechts één enkele tekst geoperationaliseerd. Wellicht zijn omstandigheden van experimenteel-praktische aard verantwoordelijk voor dit verschil tussen beide onderzoeksvelden: het is in praktisch opzicht relatief eenvoudig een schrijver binnen de beperkte tijd van een experimentele sessie (zeg zo'n 45 à 60 minuten) een flink aantal woorden te laten spellen, terwijl het – zeker in *repeated measurement* designs – in praktisch opzicht vrijwel uitgesloten is een lezer te confronteren met meerdere (vaak lange) teksten waarover door de proefpersoon ook nog eens een flink aantal (begrips- of geheugen) vragen beantwoord moeten worden. Dat laat echter onverlet dat er ook andere ontwerpen dan *repeated measurement* designs gekozen kunnen worden waarbij de gewraakte feilen niet optreden.

Hoe staat het met de frequentie van de fixed-effect fallacy (in inductief-statistische zin), de drogreden die Clark in feite op het oog had? Hoe vaak worden de talige *random* factoren in de statistische analyse ten onrechte als gefixeerd opgevat, hoe vaak wordt daarmee een geflatteerde, te positieve indruk van het alpha-niveau gepresenteerd?

Voordat we deze vraag concreet beantwoorden, eerst een paar opmerkingen vooraf. In de eerste plaats vooronderstelt de beantwoording van deze vraag dat de data ook in inductie-

tief-statistische zin geanalyseerd zijn. Dat is echter merkwaardigerwijze vaak niet het geval, vooral in het onderzoeksdomein dat zich richt op de spellingsproblematiek: niet zelden vindt daar helemaal geen statistische toetsing plaats! Impliciet geeft de onderzoeker daarmee te kennen dat de aangetroffen talige resultaten enkel en alleen geldig zijn voor de specifieke groep onderzochte personen, en alleen voor die groep, en enkel en alleen geldig voor de onderzochte spelproblemen, en alleen voor die groep. Maar hoe kunnen resultaten verkregen bij die specifieke groep ooit relevant zijn voor een wetenschappelijke (spelling)theorie die immers betrekking heeft op een generische klasse van personen en van spelproblemen? Het zijn nu juist de methoden van de inductieve statistiek die de onderzoeker helpen bij de beantwoording van de vraag of en in hoeverre de resultaten verkregen binnen een specifieke groep proefpersonen en verkregen bij specifiek talig materiaal, met enig vertrouwen generaliseerd mogen worden naar een groter geheel. Door af te zien van dergelijke methoden, of althans door af te zien van een beantwoording van de generalisatie-vraag, wordt in feite de bewijslast ontdoken.

In de tweede plaats worden door sommige onderzoekers helemaal geen toetsingsgrootheden gerapporteerd, alleen p-waarden. En er zijn ook gevallen waarin de uitkomsten van (inductief-statistische) toetsingen alleen in verbale zin worden weergegeven: 'dit resultaat bleek bij toetsing significant'. Dat deze bedenkelijke praktijk betreffende de rapportage van uitkomsten van inductief-statistische technieken de controleerbaarheid van wetenschappelijk onderzoek niet bepaald ten goede komt, staat wel vast.

In de derde plaats wordt in een enkel geval door een onderzoeker expliciet gesteld dat in alle statistische analyses die in het kader van het door hem verrichte experimentele onderzoek zijn uitgevoerd, verschillen tussen teksten genegeerd zijn; daaraan wordt dan ook nog eens toegevoegd dat de kwantitatieve resultaten niet generaliseerbaar naar andere teksten zijn!

De drie bovenstaande opmerkingen hebben uit de aard der zaak tot gevolg dat het feitelijke aantal onderzoeken dat überhaupt geanalyseerd kan worden op het optreden van de statistische fixed-effect fallacy, niet meer betrekking heeft op het oorspronkelijke aantal onderzoeken dat gekarakteriseerd kan worden als een *multiple message* design (43 in totaal), maar op een behoorlijk kleiner aantal: het oorspronkelijke aantal van 43 reduceert tot 34.

In liefst 32 van die 34 studies figureert de door Clark gewraakte drogreden: de fixed-effect fallacy. Concreet voorbeeld: in een artikel van Van den Bergh (Slijkerman & Van den Bergh 1992) wordt de invloed van een samenvatting vooraf op het begrip van speelfilms bij prelinguaal doven onderzocht. In dit artikel wordt onder andere geconcludeerd dat 'prelinguaal dove leerlingen die een (eenvoudige) samenvatting lezen voordat zij naar een film kijken, deze film beter begrijpen dan leerlingen die niet de beschikking over een dergelijke samenvatting hebben' (o.c. p. 299). Kortom, in deze boude conclusie wordt zonder enige terughoudendheid gegeneraliseerd naar films in het algemeen (en naar daaraan voorafgaande tekstuele samenvattingen), terwijl in het betreffende experiment slechts twee instantiaties van de bedoelde, bovengeordende categorie figureerden; generalisatie op grond van een steekproef van twee elementen is toch wel wat al te kort door de bocht. Daar komt nog bij dat in de toegepaste inferentiële statistiek de fixed-effect fallacy wordt begaan: op basis van een statistische toetsingsgrootheid op grond waarvan alleen naar personen gegeneraliseerd kan worden (F1), wordt zonder enige terughoudendheid de generalisatiestap naar films (inclusief de daaraan voorafgaande samenvatting) gezet. Gezien deze deficiënties is de reikwijdte van deze studie nogal beperkt. Zonder overdrijving kan gesteld worden dat vele studies met deze beide manco's behept zijn, en dat dus generalisatie op grond van deze studies kwestieus is.

Het gaat bij de fixed-effect fallacy kennelijk – zoals eerder betoogd – om een hardnekkig en weerbarstig probleem, een probleem overigens dat in het geheel niet beperkt blijft tot het Nederlandse taalgebied. In het *Journal of Memory and Language* (jaargang 32-37) werden, blijkens de resultaten van een aldaar uitgevoerd meta-onderzoek, in 120 artikelen (op een totaal van 220) toetsingsgrootheden gerapporteerd waarbij de fixed-effect fallacy (althans een variant daarop: de zogenaamde F1 x F2 fallacy) zou kunnen worden begaan: slechts 4 van die 120 artikelen bevatten correcte, niet-drogredelijke toetsingsgrootheden (Raaijmakers, Schrijnemakers & Gremmen 1999). In een volgende bijdrage hopen we in te kunnen gaan op de statistische en computationele implicaties van de fixed-effect fallacy.

Noten

- 1 De term ‘fixed-effect fallacy’ mag dan weliswaar op het conto van Clark worden geschreven, hij was zeker niet de eerste die de daaraan verbonden problematiek onder de aandacht van taalwetenschappers bracht. In 1964 al wees Coleman psychologen er op dat, wanneer taal het onderwerp van studie vormt, er specifieke eisen moeten worden gesteld aan data-verzameling en statistische data-verwerking, wil men de in een experiment verkregen talige data op een valide manier kunnen generaliseren naar buiten-talige situaties (Coleman 1964). In statistische kringen overigens was het met de fixed-effect fallacy verbonden inductief-statistische probleem al lang onderkend – en opgelost (zie bijvoorbeeld Satterthwaite 1946; Cochran 1951).
- 2 Een voorbeeld waaruit de soms problematische status van beschrijvende statistieken mag blijken, is het volgende. In familie A, bestaande uit 2 personen, kijkt elke persoon één uur per dag televisie. In familie B, die uit 8 personen bestaat, kijkt niemand (elke persoon in B kijkt dus nul minuten per dag). Wat is nu de beste schatting van het populatiegemiddelde? Is dat $(60 + 60 + 0 + \dots + 0)/10 = 12$ minuten, of is dat $((60+60)/2 + (0+\dots+0)/8)/2 = (60+0)/2 = 30$ minuten? Het laatste antwoord is ongetwijfeld het correcte antwoord, het eerste antwoord daartegen is de ‘oplossing’ die de meeste computerprogramma’s genereren.
- 3 In feite is de enige claim die op grond van de inductief-statistische technieken waarin de fixed-effect fallacy wordt begaan (door Clark getypeerd als de F1-fallacy), afgeleid zou mogen dat wanneer een andere groep proefpersonen aan exact hetzelfde ‘talige’ materiaal blootgesteld wordt, dezelfde verschillen verwacht zouden mogen worden – aangenomen dat deze verschillen statistisch significant bleken.
- 4 In een variantie-analyse met *random* factoren (die genest zijn binnen andere, gefixeerde factoren of daarmee gekruist zijn) verandert de samenstelling en opbouw van de standaard-toetsingsgrootheid F radicaal. Onder deze omstandigheden bevat de error-term, de noemer van de F-ratio, additionele variantie: niet alleen variantie die kan worden toegeschreven aan sampling-error bij de proefpersonen, maar ook variantie die kan worden toegeschreven aan sampling-error bij de niveaus van de *random* variabele. Indien, zoals bij de fixed-effect fallacy het geval is, ten onrechte geabstraheerd wordt van deze additionele variantie, wordt de noemer van de F-ratio kunstmatig kleiner – met als gevolg: alpha-inflatie.
- 5 Het feit dat ons geen experimenteel onderzoek bekend is waarin de docent als *random* variabele geïncorporeerd is, doet aan de status van het gegeven voorbeeld niet af. Vaak wordt in de empirische praktijk getracht het hier geschetste probleem van de interne validiteit te omzeilen door docenten zowel de experimentele als de controle didactiek te laten onderwijzen. De redenering is dan dat in beide condities dezelfde docenten aan het werk zijn, en dat dus variatie tussen docenten niet van invloed is op de verschillen tussen condities. De vraag is in hoeverre deze argumentatie steekhoudend is. Als de ene docent met de ene didactiek beter uit de voeten kan dan met de andere, terwijl voor een andere docent het omgekeerde geldt, dan is de redenering volledig ondergraven. Daarnaast is er nog een meer principieel punt. We kunnen alleen besluiten dat er een belangwekkend effect is van conditie als het verschil tussen condities groot is ten opzichte van zowel de verschillen tussen leerlingen, als de

verschillen tussen docenten. Als we de verschillen tussen docenten op de één of andere manier verwaarlozen, dan wordt de nulhypothese te snel verworpen en zullen we dus te snel concluderen dat er een verschil is tussen beide condities.

- 6 De vraag wanneer een factor nu als gefixeerd dan wel als *random* getypeerd moet worden, is niet zo eenvoudig te beantwoorden als op het eerste gezicht wellicht lijkt – en dat komt niet zo zeer doordat het onderscheid tussen beide typen factoren functioneel van aard is, als wel doordat de hele kwestie rond *random* factoren nogal controversieel van aard is (wellicht beter uitgedrukt: was). In het begin van de jaren tachtig heeft zich immers een consensus onder de statistici afgetekend, ten gunste van wat genoemd kan worden: het rekkelijke standpunt (zie voor deze discussie: Cohen 1976; Smith 1976; Wike & Church 1976; Clark 1976). Grof gezegd zijn er twee theoretische opvattingen over *random* factoren: een zogenaamd ‘precies’ en een zogeheten ‘rekkelijk’ standpunt. In de eerste visie op *random* factoren wordt een factor alleen en alleen dan als *random* beschouwd (‘if and only if’) wanneer de niveaus van de betreffende factor een aselechte steekproef vormen uit een welomschreven, gespecificeerde populatie. Volgens het rekkelijke standpunt echter wordt in de praktijk van het empirisch onderzoek aan deze (als noodzakelijke en voldoende geachte) voorwaarden zelden tot nooit voldaan. Neem de variabele ‘proefpersoon’, een variabele die alom beschouwd wordt als een *random* factor – zelden tot nooit vormen de in een experiment optredende participanten een aselechte trekking uit een vooraf welomschreven populatie – intengedeel, proefpersonen nemen veeleer deel op grond van beschikbaarheid, op grond van hun bereidheid mee te werken, als ‘draftees’, enzovoort. Daar komt nog bij dat het in lang niet alle gevallen mogelijk is een populatie eenduidig en uitputtend te beschrijven (iets wat nogal eens voorkomt in taalwetenschappelijk onderzoek). Voor de propagandisten van het ‘rekkelijke’ standpunt vormt een *random* trekking uit een eenduidige, uitputtend gedefinieerde populatie dan ook geen noodzakelijke, maar slechts een voldoende voorwaarde om een factor als *random* te typeren. In vele situaties in de praktijk waarin het pure, zuivere ‘random sampling’ niet mogelijk is, moet in de visie van de rekkelijken (waarbij wij ons aansluiten) de betreffende factor toch als een *random* factor worden beschouwd. Neem als voorbeeld de leerkrachten uit het experiment in figuur 2: zij nemen deel op grond van beschikbaarheid, niet omdat ze *random* getrokken zouden zijn uit een goed gedefinieerde populatie. Toch is het alleszins redelijk de leerkrachten als een *random* factor te beschouwen, gegeven de eerdere omschrijvingen van het begrippenpaar ‘gefixeerd – *random*’. Of neem het voorbeeld van het persuasieonderzoek in paragraaf 6 waarin de overtuigingskracht van advertenties met en zonder expliciete vergelijking vergeleken wordt – geen enkele onderzoeker is in staat op categoriaal niveau de twee klassen uitputtend en eenduidig te beschrijven. Beide domeinen laten zich niet in die termen specificeren. Niettemin geldt ook hier dat het alleszins redelijk is, gelet op de gegeven typeringen van *random* en gefixeerde factoren, de instantiaties (de concrete aangeboden producten in het experiment) op te vatten als (niveaus van) een *random* factor. Welk heuristisch middel men ook toepast, de beslissing een factor als gefixeerd of als *random* op te vatten is in de regel geen louter mechanische kwestie, maar dient gebaseerd te zijn op een zorgvuldige analyse en reflectie op de onderzoeksdoelen. Als Clark in zijn artikel over the language-as-fixed-effect fallacy één ding duidelijk heeft gemaakt, dan is het wel dat instantiaties, messages, kortom replicaties van ‘talig’ materiaal in taalwetenschappelijk onderzoek door de bank genomen als (niveaus van) *random* factoren opgevat dienen te worden.
- 7 De twee mogelijke relaties die tussen de niveaus van de ene en de andere factor in een onderzoeksontwerp kunnen bestaan, worden ‘crossing’ (kruising) respectievelijk ‘nesting’ genoemd. Wanneer de ene factor (A) gekruist is met de andere (B), betekent dit dat alle niveaus van de eerste factor (A) gecombineerd zijn met alle niveaus van de tweede factor (A). Wanneer de ene factor (A) echter genest is in de andere (B), impliceert dit dat de niveaus van de factor die genest is (A), optreden op slechts één niveau van de andere, bovengeordende (‘nesting’) factor (B). Het hoeft weinig betoog in dat in veel experimentele setups waarin talig materiaal als *random* factor figureert, sprake is van nesting (in jargon: van hiërarchische designs).
- 8 Het is bekend is dat de power van een statistische toets (de a priori kans om H_0 te verworpen als die niet waar is) afhankelijk is van het aantal waarnemingen – veelal wordt het aantal waarnemingen gelijkgeschakeld met het

De ene tekst is de andere niet

aantal proefpersonen. Zelden wordt hierbij gerefereerd aan het aantal teksten dat elke proefpersoon moet lezen. In feite wordt het power-probleem in termen van aantallen teksten, zowel nationaal als internationaal, onder het tapijt geveegd (maar zie bijvoorbeeld Jackson & Brashers 1990). Ook in de studies waarin meer teksten betrokken zijn, wordt geen rekenschap van de power op tekstniveau gegeven. Het lijkt er dan ook op alsof generalisatie naar de populatie (proef)personen belangrijker is dan generalisatie naar de populatie teksten: als we een andere groep proefpersonen aan *hetzelfde* materiaal zouden blootstellen, dan mag dit verschil verwacht worden – de vanuit taalwetenschappelijk oogpunt minstens zo belangrijke vraag echter wat er in experimentele zin zou gebeuren wanneer we andere teksten zouden gebruiken, wordt *de facto* als minder relevant beschouwd. Hoeveel teksten moeten we in een studie gebruiken om te kunnen generaliseren naar de populatie teksten? Hoeveel teksten hebben we nodig om de conclusie te kunnen trekken dat naar alle waarschijnlijkheid het geconstateerde effect ook aantoonbaar is als er een nieuwe steekproef aan stimulusmateriaal gebruikt wordt?

Bibliografie

- Clark, H.H. (1973). The language-as-fixed-effect fallacy. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 12, 335-359.
- Clark, H.H. (1976). Reply to Wike and Church. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 15, 257-261.
- Cochran, W.G. (1951). Testing a linear relation among variances. *Biometrics*, 7, 17-32.
- Cohen, J. (1976). Random means random. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 15, 261-262.
- Coleman, E.B. (1964). Generalizing to a language population. *Psychological Reports*, 14, 219-226.
- Holleman, B. (1997). Is verbieden niet toelaten? Een meta-analyse. In: H. van den Bergh, D. Janssen, H. Bertens, & M. Damen (red.). *Taalgebruik ontrafeld*. Dordrecht: Foris, 427-438.
- Holleman, B. (2000). *The forbid/allow asymmetry: on the cognitive mechanisms underlying wording effects in surveys*. Amsterdam: Rodopi
- Jackson, S. (1992). *Message Effects Research: Principles of Design and Analysis*. New York: Guilford.
- Jackson, S., & D. Brashers (1990). *M=? (Choosing a 'message sample' size in communication experiments)*. Paper presented at International Communication Associations Meetings, Dublin.
- Keppel, G. (1992). *Design and Analysis: A Researcher's Handbook* (3rd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Raaijmakers J.G.W., Schrijnemakers, J.M.C. & F. Gremmen (1999). How to Deal with "The Language-as-Fixed-Effect Fallacy": Common Misconceptions and Alternative Solutions. *Journal of Memory and Language*, 41, 416-426.
- Satterthwaite, F.E. (1946). An approximate distribution of estimates of variance components. *Biometrics Bulletin*, 2, 110-114.
- Shavelson, R.J. & Webb, N.M. (1991). *Generalizability Theory: A Primer*. Newbury Park, CA: Sage.
- Smith, J.E.K. (1976). The assuming-will-make-it-so fallacy. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 15, 262-263.
- Slijkerman, H. & Bergh, H. van den (1992). De invloed van een samenvatting op het begrip van speelfilms bij prelinguaal doven. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 14, 294-300.
- Wike, E.L., & Church, J.D. (1976). Comments on Clark's "The language-as-fixed-effect fallacy. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 15, 249-255.

Dialectische profielen en indicatoren van argumentatieve zetten

1. Inleiding

In de afgelopen jaren hebben wij met enige regelmaat gerapporteerd over de voortgang van de werkzaamheden in het onderzoeksproject 'Argumentatieve indicatoren in het Nederlands', door ons ook wel aangeduid als het *indicatorenproject* (Van Eemeren, Houtlosser en Snoeck Henkemans 2000, Houtlosser 1997, 2002, Snoeck Henkemans 2001, 2003a, 2003b).¹

Nu het project binnen niet al te lange tijd wordt afgesloten met de publicatie van de monografie *Argumentatieve indicatoren in het Nederlands*, willen wij in dit artikel in kort bestek de theoretische en methodologische uitgangspunten van het project uiteenzetten en aan de hand van enkele exemplarische analyses laten zien hoe we te werk zijn gegaan.²

Samenvatting

In dit artikel worden in kort bestek de theoretische en methodologische uitgangspunten van het onderzoeksproject 'Argumentatieve indicatoren in het Nederlands' uiteengezet. Aan de hand van enkele exemplarische analyses wordt getoond op welke manier er bij de uitvoering van het project te werk is gegaan.

2. Doel en methodologie van het indicatorenproject

In het indicatorenproject stond de vraag centraal welke verbale middelen er in het Nederlands worden gebruikt om de verschillende zetten aan te duiden die een functie kunnen vervullen in een argumentatief betoog of een argumentatieve discussie. Het onderzoek had ten doel deze woorden en uitdrukkingen te identificeren, ze te classificeren aan de hand van de argumentatieve functie die ze in een betoog of een discussie kunnen hebben en vast te stellen onder welke voorwaarden ze die functie kunnen vervullen. Het theoretische uitgangspunt bij dit onderzoek was het pragma-dialectische ideaalmodel van een kritische discussie. Dit ideaalmodel vormt om twee redenen een goed uitgangspunt voor de beschrijving van argumentatieve indicatoren. Ten eerste verschaft het model een specificatie van alle taalhandelingen die een functie kunnen vervullen in de verschillende stadia van het op kritische wijze oplossen van een verschil van mening, zodat naast de indicatoren die een standpunt of argumentatie aanduiden, zoals 'dus' en 'want', ook indicatoren van andere zet-

ten die in het oplossingsproces een rol spelen in het onderzoek kunnen worden betrokken. Welke verbale indicatoren geven bijvoorbeeld aan dat een discussiant de bewijslast aanvaardt voor zijn standpunt (of daar juist onderuit probeert te komen)? Welke indicatoren houden verband met de uitgangspunten van het betoog? En welke indicatoren verwijzen naar het resultaat van de discussie? Ten tweede verschaft het model de mogelijkheid om de verschillende soorten indicatoren op een functionele manier te classificeren, doordat de functie van de verschillende argumentatieve zetten verbonden is met de verschillende fasen in het oplossingsproces.

Ervan uitgaand dat argumentatieve teksten en discussies – op zijn minst ten dele – ten doel hebben een verschil van mening op kritische wijze tot een oplossing te brengen, menen we dit model als een sjabloon te kunnen beschouwen van de cruciale taken die de bij het verschil van mening betrokken partijen in het oplossingsproces moeten uitvoeren. Ook al zouden taalgebruikers in alledaagse discussies niet al deze taken vervullen, of niet allemaal helemaal, dan blijft nog staan dat alle in het model gespecificeerde taken functioneel zijn voor het kritisch oplossen van een verschil van mening en dus eigenlijk op de een of andere manier hadden moeten worden uitgevoerd. Een van de toepassingsmogelijkheden van het model is dan ook om, juist in die gevallen waarin ze in de praktijk niet, niet expliciet of niet volledig in de tekst of discussie tot uitdrukking komen, deze zetten alsnog te identificeren.

Het is naar onze mening zelfs methodologisch verantwoord om bij het identificeren van argumentatieve zetten in de argumentatieve praktijk van het ideaalmodel voor kritische discussie gebruik te maken als het om zetten gaat die in aanleg of in werkelijkheid drogredelijk zijn. Zoals wij in eerdere publicaties hebben uiteengezet (zie bijvoorbeeld van Eemeren en Houtlosser, 2002), hebben discussianten die een verschil van mening op redelijke wijze willen oplossen de speelruimte om door strategisch te manoeuvreren hun eigen standpunt zo overtuigend mogelijk aan de man te brengen. Gesteld in onze terminologie bestaat dit strategisch manoeuvreren uit het retorisch exploiteren van de dialectische doelen die in de verschillende stadia van het kritische oplossingsproces moeten worden verwezenlijkt. Het manoeuvreren kan deugdelijk zijn, maar het kan ook ontsporen en drogredelijk worden. Omdat elke discussiezet die in het oplossingsproces moet worden gedaan op deze wijze openstaat voor strategisch manoeuvreren, kan elke zet ook ontsporen en drogredelijk worden. Juist omdat niet *van tevoren* te zeggen is of de dialectisch relevante zetten die in het oplossingsproces moeten worden gedaan *ook op deugdelijke wijze ten uitvoer zullen worden gebracht*, kan ook bij het identificeren van zetten die potentieel of werkelijk drogredelijk zijn gebruik worden gemaakt van het ideaalmodel van een kritische discussie.

Hoe stellen wij ons nu de identificatie voor van de zetten die volgens het ideaalmodel van een kritische discussie relevant zijn? In de verschillende uiteenzettingen die van het ideaalmodel zijn gegeven (bijvoorbeeld Van Eemeren en Grootendorst, 1984, 1992, 2000 en 2004) wordt in algemene zin aangegeven welke taken er in een kritische discussie moeten worden uitgevoerd, maar wordt niet elke zet die mogelijk een bijdrage kan leveren aan het oplossingsproces gespecificeerd. Volgens het overzicht van de openingsfase van een kritische discussie moeten de discussianten het bijvoorbeeld eens worden over het procedurele en materiële vertrekpunt van de discussie, maar welke zetten in deze fase tot een dergelijke overeenstemming kunnen leiden wordt niet nader gespecificeerd. Voor ons doel is het echter nodig wel over zo'n uitgewerkte specificatie te beschikken. We kunnen immers pas vaststellen of een bepaalde uitdrukking een bepaalde zet indiceert als eerst duidelijk is om welke zetten het precies kan gaan.

Het is uiteraard niet onze ambitie om in één keer *alle* zetten te specificeren waar een kritische discussie uit kan bestaan. Wat we wel willen, is een stapsgewijze specificatie geven van de zetten die in een bepaalde fase of subfase van de discussie een bijdrage kunnen leveren aan het vervullen van de specifieke taak die de discussianten in dat stadium van de discussie ten uitvoer moeten brengen. De heuristiek die wij hiertoe hebben ontwikkeld bestaat uit het gebruik van *dialectische profielen*. Deze heuristiek is geïnspireerd op het idee van *dialogoprofielen* dat Walton en Krabbe in verschillende publicaties hebben gepresenteerd en toegepast (Walton, 1989; Walton en Krabbe, 1995; Krabbe, 1992, 1999). Walton en Krabbe verstaan onder een ‘dialogoprofiel’ “a connected sequence of moves and countermoves in a conversational exchange of a type that is goal-directed and can be represented in a normative model of dialogue” (Walton, 1999: 53; Krabbe, 1999: 2). In dezelfde geest vatten wij een dialectisch profiel op een meer specifieke wijze op als een sequentieel patroon waarin de zetten worden gespecificeerd die de partijen in een bepaalde fase of subfase van een kritische discussie moeten – of mogen – doen om een bepaald dialectisch doel te verwezenlijken. In de volgende paragraaf lichten we toe wat we hiermee bedoelen door te laten zien hoe de zetten in een bepaalde fase van een kritische discussie met behulp van een dialectisch profiel kunnen worden gespecificeerd. Daarna gaan we in op de identificatie van de woorden en uitdrukkingen die een indicatie van deze zetten kunnen vormen.

3. *Dialectische profielen van sequenties van zetten in een kritische discussie*

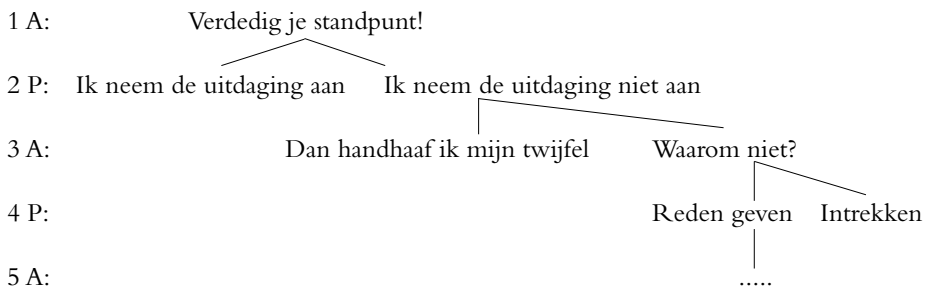
Ter toelichting van wat we onder een dialectisch profiel verstaan, bespreken we een voorbeeld van het opstellen van een dialectisch profiel. Het gaat in dit profiel om de wijze waarop in de openingsfase van een kritische discussie overeenstemming kan worden bereikt over de bewijslast voor het standpunt dat in de confrontatiefase naar voren is gebracht. In het eenvoudigste geval, waarin het standpunt in de confrontatiefase uitsluitend op twijfel stuit en er dus sprake is van een niet-gemengd verschil van mening, bestaat de overeenstemming die in de openingsfase over de bewijslast voor dit standpunt moet worden verkregen er ofwel uit dat de protagonist dit standpunt zal gaan verdedigen ofwel dat hij dit niet zal doen. Maar wat voor deliberatie leidt tot een van deze conclusies?³ Welke zetten kunnen de partijen in elk van de onderscheiden gevallen doen om een van deze conclusies te bereiken?

Wat bij het opstellen van het profiel van deze deliberatie eerst besloten moet worden is welke partij de deliberatie moet initiëren en door middel van wat voor zet dat moet gebeuren. De procedure voor het voeren van een kritische discussie houdt in dat de partij die in de confrontatiefase van de discussie een standpunt naar voren heeft gebracht (laten we zeggen P) in de openingsfase door de andere partij (A) mag worden uitgedaagd zijn standpunt te verdedigen (zie Van Eemeren en Grootendorst, 2004). Als de uitdaging een feit is, moet P reageren. Hij kan de uitdaging aannemen of weigeren hem aan te nemen. Als hij de uitdaging aanneemt, is de deliberatie daarmee meteen beëindigd: de conclusie is dat P zijn standpunt zal verdedigen. Als P weigert de uitdaging aan te nemen, mag A daarop reageren. Dat kan hij op twee manieren doen. A kan in de eerste plaats eisen dat P zijn standpunt intrekt en zijn twijfel aan P's standpunt handhaven. In feite is de deliberatie dan ook beëindigd. In de tweede plaats kan A ook aan P vragen *waarom* deze meent zijn standpunt niet te hoeven verdedigen. In reactie op dit verzoek kan P vervolgens ofwel alsnog zijn standpunt intrekken ofwel een reden geven waarom hij vindt dat hij zijn standpunt – hier en nu – niet hoeft

Dialectische profielen en indicatoren van argumentatieve zetten

te verdedigen. De deliberatie kan dan nog verder doorgaan over de redengeving van P. Als reden voor het niet willen verdedigen van zijn standpunt zou P bijvoorbeeld kunnen zeggen dat het hem juist goed lijkt als A, die zo goed kan argumenteren, als advocaat van de duivel optreedt en het standpunt probeert te verdedigen. A moet hier dan weer op reageren, enzovoort. Vooral nog houden we het echter bij het volgende ‘aanvangsprofiel’:

(1)

Op deze manier worden in een dialectisch profiel de zetten weergegeven die in de openingsfase van de discussie relevant zijn voor het tot overeenstemming komen over het wel of niet aanvaarden van de bewijslast voor een standpunt.

4. Het vaststellen van het materiële vertrekpunt van de discussie

Aan de hand van twee uitgebreidere gevallen zullen we nu uitleggen hoe we in het onderzoek naar de indicatoren van argumentatieve zetten te werk gaan met het gebruik van dialectische profielen. In deze paragraaf concentreren we ons eerst op indicatoren van de zetten die in de openingsfase van een kritische discussie kunnen worden gedaan om het gemeenschappelijke materiële vertrekpunt van de discussie vast te stellen – in dialectische termen: de verzameling wederzijdse concessies.

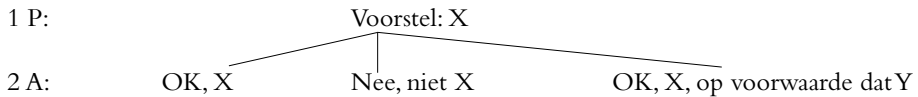
Net als de deliberatie over het wel of niet aanvaarden van de bewijslast, moet de deliberatie over het vaststellen van het gemeenschappelijke materiële vertrekpunt voor de discussie ergens beginnen. Wie moet de eerste zet doen en wat houdt die zet in? Anders dan bij de deliberatie over de aanvaarding van de bewijslast, is er bij de deliberatie over het materiële vertrekpunt van de discussie geen procedurele regel die voorschrijft welke partij de deliberatie moet initiëren. Dat moeten de discussianten zelf beslissen. Laten we aannemen dat partij P de deliberatie initieert. Hoe kan hij daarbij te werk gaan? Als we ons het materiële vertrekpunt van de discussie voorstellen als een verzameling gedeelde proposities en het tot stand komen van die verzameling als een stapsgewijs proces waarin telkens over één propositie wordt onderhandeld, dan komt een initiële zet in de deliberatie over het gemeenschappelijke vertrekpunt neer op het doen van een voorstel om een bepaalde propositie ('X') als een gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen.

Hoe kan A reageren op het voorstel om propositie X als een gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen? Gegeven dat het gezamenlijke doel is zo snel mogelijk tot een gemeenschappelijk vertrekpunt van de discussie te komen, zou A op zijn efficiëntst hande-

len door het voorstel van P te accepteren. Het zal echter duidelijk zijn dat A allerlei goede redenen kan hebben om dat niet te doen. Hij heeft ook geen enkele verplichting om dat te doen. In de openingsfase van een kritische discussie heeft elk van de partijen, dus ook A, immers het onvoorwaardelijke recht om welke voorgestelde propositie dan ook af te wijzen. Er is echter nog een derde mogelijkheid. A kan het voorstel van P ook *voorwaardelijk* als gedeeld uitgangspunt aanvaarden. Daarmee bedoelen we dat A zich bereid verklaart propositie X als gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen maar pas als P dan ook een tegenvoorstel inwilligt. A zou het voorstel van P bijvoorbeeld kunnen aanvaarden op voorwaarde dat P bereid is een andere propositie ('Y') als een gedeeld uitgangspunt te behandelen. Om allerlei redenen kan het voor A opportuun zijn om naast X tegelijk ook propositie Y als uitgangspunt te laten aanvaarden. De meest voor de hand liggende reden is dat A met behulp van propositie Y tegenwicht kan bieden voor zijn eigen aanvaarding van propositie X. Dit kan bijvoorbeeld zo zijn omdat Y restricties stelt aan het argumentatieve gebruik dat P van propositie X kan maken of omdat Y kan dienen om in een gemengd geschil het standpunt te verdedigen dat tegenover dat van P staat.

Het initiële voorstel van P en de drie potentiële reacties van A constitueren samen de zetten die in de eerste ronde van de deliberatie over het materiële vertrekpunt van de discussie kunnen worden gedaan.⁴ Deze eerste ronde kan als volgt in een dialectisch profiel worden weergegeven:

(2)

Op basis van dit profiel van de eerste ronde van de zetten in de deliberatie over het materiële vertrekpunt van de discussie kan de analysator zich een aantal theoretisch gemotiveerde verwachtingen vormen die hem behulpzaam kunnen zijn bij het reconstrueren van dergelijke deliberaties in een argumentatieve tekst of discussie. Om dit theoretische aanknopingspunt ten volle te kunnen benutten, moet de analysator uiteraard ook in staat zijn de manifestaties van deze zetten in de argumentatieve praktijk te identificeren en de reconstructie van die zetten op empirisch-linguïstische gronden te rechtvaardigen als zetten in de openingsfase van een kritische discussie. Daarom is het belangrijk om te onderzoeken wat de mogelijke verbale indicatoren van deze zetten zijn. We beperken ons hier vanzelfsprekend tot enkele algemene observaties.

De eerste observatie met betrekking tot woorden en uitdrukkingen die mogelijke indicatoren zijn van argumentatieve zetten is dat niet elke zet in de praktijk altijd voorzien is van een ondubbelzinnige indicator. Wij stellen ons de verschillende soorten indicatoren voor als punten op een schaal die loopt van de expliciete verbale indicatoren ('Hierbij breng ik het standpunt naar voren dat ...') en de iets minder expliciete maar toch nog tamelijke concrete indicatoren ('Ik heb hiervoor twee argumenten ...') via abstractere functionele indicatoren (zoals de klasse van taalhandelingen waartoe de zet kan worden gerekend) en formele indicatoren (zoals de grammaticale wijs van de zin waarmee de zet wordt gedaan) naar een totale afwezigheid van indicatoren. Sommige zetten bevatten normaal gesproken wel verbale indicatoren (standpunten zijn een goed voorbeeld), andere niet. Van deze laatste categorie zetten

Dialectische profielen en indicatoren van argumentatieve zetten

is P's voorstel om propositie X als een gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen in bovenstaand profiel een goed voorbeeld.

Expliciete voorstellen om een bepaalde propositie als een gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen zijn uiteraard schaars. De wijze waarop zo'n voorstel zich normaal gesproken manifesteert is dat de ene gesprekspartner de andere vraagt of die 'ook niet vindt dat X het geval is'. De enige indicator is in zo'n geval de vragende wijs van de zin. De vragende wijs kan echter ook indicatief zijn voor veel andere typen zinnen. Daarom is er veel aanvullende informatie nodig is om de reconstructie van zo'n vraag als een voorstel om een propositie als uitgangspunt voor de discussie te behandelen te verantwoorden.⁵ Hiervan getuigen de vragen die gesteld worden door de dokter in het volgende discussiefragment dat is ontleend aan *Reconstructing argumentative discourse* (Van Eemeren et al., 1993: 56-57):

(3)

- Patiënt: Ik wil niet dat ze ((mijn ouders)) iets met mijn leven te maken hebben, behalve misschien (...) veiligheid.
Dokter: Woon je thuis?
Patiënt: Ja.
Dokter: Betalen ze voor je?
Patiënt: Jaa.
Dokter: Hoe kunnen ze dan niets met je leven te maken hebben?

De eerste twee zinnen van de dokter zijn vragen. Dat is alles wat je op grond van de vorm van deze zinnen kunt zeggen. Het idee dat de dokter zijn vragen stelt om concessies van de patiënt te verkrijgen waarmee hij diens standpunt kan weerleggen is niet te rechtvaardigen door te verwijzen naar verbale indicatoren, want die zijn er niet. Een dergelijke rechtvaardiging moet in dit geval uit een andere bron komen, bijvoorbeeld uit de gespreksanalyse, waarin in dergelijke discussieachtige interacties bepaalde standaardpatronen worden onderkend (in dit geval het patroon van de *punch-line refutation*).

Er zijn natuurlijk ook gevallen waarin een impliciet voorstel om een bepaalde propositie als een gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen op een meer uitdrukkelijke manier functioneel wordt geïndiceerd, bijvoorbeeld door het te presenteren met behulp van een retorische vraag, zoals in het volgende voorbeeld uit *Standpunten in een kritische discussie* (Houtlosser, 1995: 259):

- (4) Het is toch niet mijn schuld dat ik er lekkerder uitzie dan Ellen van Langen?
(Stella Jongmans, *de Volkskrant*, 10 januari 1994)

Een retorische vraag stellen is een heel gewone manier om een voorstel te doen om een propositie als uitgangspunt te aanvaarden. Ook met retorische vragen is echter het probleem dat ze ook voor andere doeleinden kunnen worden gebruikt, bijvoorbeeld om een standpunt naar voren te brengen. De laatste vraag van de dokter in discussiefragment (3) is hier een voorbeeld van. Het (indirecte) standpunt is daar dat de patiënt zich helemaal niet kan veroorloven te zeggen dat zijn ouders niets met zijn leven te maken hebben. Een ander voorbeeld is:

- (5) Hoe zou Henk dat moeten weten? Hij is daar nooit geweest ...

Ook hier is het niet de aanwezigheid van een verbale indicator die beslissend is voor de interpretatie van de retorische vraag als een standpunt (zo'n indicator is er namelijk niet). De belangrijkste aanwijzing wordt in dit voorbeeld gevormd door het feit dat de uitspraak die op de retorische vraag volgt redelijkerwijs moet worden opgevat als een argument dat naar voren is gebracht om de voorafgaande indirecte bewering dat Henk niets van de betreffende zaak weet te ondersteunen (zie Van Eemeren, 1986; Slot, 1993; Houtlosser, 1995).

Een retorische vraag stellen bevindt zich ergens halverwege tussen het doen van een expliciet voorstel om een propositie als uitgangspunt te aanvaarden en het zonder verdere omhaal aan een propositie *toekennen* van de status van uitgangspunt. Wie het laatste doet, loopt vooruit op de aanvaarding van zijn voorstel om een propositie als uitgangspunt te aanvaarden zonder de moeite te nemen dat voorstel ook werkelijk te doen. Er zijn hier twee mogelijkheden te onderscheiden: (a) de betreffende propositie wordt gewoon *gebruikt* als een uitgangspunt, dat wil pragma-dialectisch gezien zeggen als argument in de argumentatiefase, zonder dat de partij die de propositie op deze wijze gebruikt er enig teken van geeft te vermoeden dat de andere partij die propositie geen aanvaardbaar uitgangspunt acht; (b) de betreffende propositie wordt expliciet *gepresenteerd* als een reeds gedeeld uitgangspunt. In geval (a) is het feit dat er wordt geargumenteed in feite de enige indicatie dat er – althans volgens degene die argumenteert – sprake is van een reeds aanvaard uitgangspunt. In geval (b) blijken er vaak expliciete indicatoren te worden gebruikt. Grappig genoeg zijn dit precies het soort indicatoren dat onmiddellijk duidelijk maakt dat het als gedeeld gepresenteerde uitgangspunt in werkelijkheid helemaal geen gedeeld uitgangspunt is: 'Het lijkt geen twijfel dat ...', 'Iedereen weet dat ...' en 'We zijn het er uiteraard allemaal over eens dat ...'. Als werkelijk duidelijk zou zijn dat iedereen – inclusief de gesprekspartner (of lezer) – het over iets eens is, dan hoeft de gesprekspartner (of lezer) daar immers niet meer van op de hoogte te worden gesteld (zie ook Houtlosser, 1995: 113, 136).

Wat valt er te zeggen over de indicatoren van de reacties op het voorstel van P om een bepaalde propositie als een gedeeld uitgangspunt voor de discussie te behandelen? Anders dan het voorstel zelf, bevatten de in het profiel gespecificeerde reacties op dit voorstel vaak wel verbale elementen die – onder bepaalde voorwaarden – als indicatoren van deze zetten kunnen worden beschouwd. Van de drie gespecificeerde reacties gaan acceptaties van het betreffende voorstel vaak vergezeld van *markers* zoals 'oké', 'zeker', 'inderdaad', 'dat is waar', enzovoort, en weigeringen om zo'n voorstel te aanvaarden van uitdrukkingen zoals 'nee', 'nee hoor', 'helemaal niet', enzovoort. Maar deze simpele indicatoren zijn zeker niet allemaal zo dat de analyzer zich er simpelweg op kan verlaten. Uitdrukkingen als 'oké' en 'niet' bijvoorbeeld worden nog voor vele andere doeleinden gebruikt dan het aanvaarden respectievelijk verwerpen van een voorstel om een bepaalde propositie als een gedeeld uitgangspunt te beschouwen.

Anders ligt dat bij de indicatoren die reacties vergezellen van een voorwaardelijke aanvaarding van het voorstel om een bepaalde propositie als uitgangspunt te behandelen. In het dialectische profiel is deze zet gespecificeerd als een combinatie van de aanvaarding van de ene propositie (X) en een voorstel tot aanvaarding van de andere (Y). Hoe vreemd dit op het eerste gezicht ook moge lijken, in de argumentatieve praktijk wordt deze gecombineerde zet vaak in ongeveer deze vorm gedaan en ook vaak expliciet geïndiceerd. De gebruikte indicator ('maar', 'hoewel', 'niettemin') wijst er in zulke gevallen op dat er een conditionele relatie bestaat tussen de samenstellende delen van de gecombineerde zet.

Het connectief ‘maar’ heeft al aan menige linguïstische analyse blootgestaan. De bekendste is de standaardanalyse van Ducrot et al. (1980), die inhoudt dat ‘maar’ (bij Ducrot ‘mais’) in de constructie ‘X maar Y’ een verbinding tot stand brengt tussen een pro-argument, X, dat vanuit een bepaald gezichtspunt voor een bepaald type conclusies pleit en een tegenargument, Y, dat vanuit een ander gezichtspunt tegen dit type conclusies pleit en dat tevens tot uitdrukking brengt dat het tegenargument Y het pro-argument X ‘overstemt’. Deze analyse is rechtstreeks van toepassing op de gecombineerde zet van voorwaardelijke aanvaarding die in ons dialectische profiel is gespecificeerd. De belangrijkste reden waarom partij A uitsluitend bereid is propositie X als uitgangspunt te aanvaarden als propositie Y ook als uitgangspunt wordt aanvaard, is immers dat propositie Y in Ducrots zin kan worden gebruikt om het argumentatieve gebruik dat partij P van propositie X kan maken te ‘overstemmen’ – of op zijn minst te neutraliseren.⁶ Als ‘maar’ gebruikt wordt zoals Ducrots analyse aangeeft, indiceert het de zet die wij in ons profiel als de voorwaardelijke acceptatie van een gedeeld uitgangspunt hebben aangeduid.

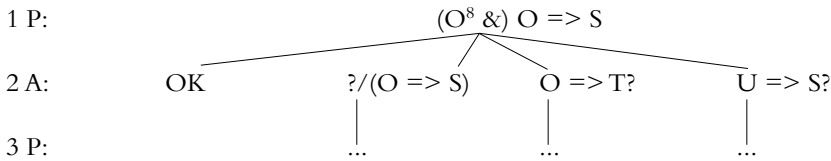
Wij denken overigens dat onze analyse van ‘X maar Y’ als een indicatie van de zet waarin een propositie voorwaardelijk als uitgangspunt van de discussie wordt aanvaard als een *spin-off* in ten minste zes opzichten meer licht kan werpen op Ducrots standaardanalyse. Ten eerste verklaart onze analyse hoe het mogelijk is dat een spreker of schrijver in Ducrots opvatting tegelijkertijd propositie X en propositie Y aanvaardt, in weerwil van de tegengestelde argumentatieve ‘oriëntaties’ van die proposities – X en Y worden in onze analyse niet als *argumenten* aanvaard maar simpelweg als proposities die een uitgangspunt voor de discussie kunnen vormen. Ten tweede kan onze analyse ook verklaren waarom het gebruik van ‘maar’ nodig is om deze proposities ook als die inhoudelijk niet aan elkaar tegengesteld zijn met elkaar ‘in het reine te brengen’ – hoewel X en Y in de openingsfase van de discussie als proposities zijn aanvaard, zijn ze niet aanvaard omwille van hun propositionele inhoud maar omwille van hun argumentatieve potentieel, dat in de argumentatiefase van de discussie te gelde kan worden gemaakt. Ten derde verklaart onze analyse waarom het pro-argument X en het tegenargument Y in Ducrots analyse verschillende gezichtspunten veronderstellen: in onze analyse wordt X voorgesteld door de ene partij en Y door de andere partij. Ten vierde maakt onze analyse duidelijk dat er een specifieke relatie is tussen die twee gezichtspunten – de partijen die in onze analyse deze gezichtspunten vertegenwoordigen zijn opponenten in één en hetzelfde geschil. Als een gevolg hiervan kan, ten vijfde, propositie Y niet alleen als argumentatief relevant worden gekarakteriseerd, zoals in Ducrots analyse, maar tevens als interactieel relevant: de partij die voorstelt om propositie Y als een uitgangspunt te behandelen *reageert* immers op het voorstel van de andere partij om propositie X als een uitgangspunt te behandelen. Ten zesde verklaart onze analyse waarom het tegenargument Y in Ducrots analyse het pro-argument X ‘overstemt’ – of op zijn minst neutraliseert (zie Snoeck Henkemans, 1995: 285–286): omdat propositie X in onze analyse door partij A aanvaard wordt terwijl die propositie een zeker argumentatief potentieel heeft voor het standpunt van de andere partij, mag worden verondersteld dat de voorwaarde om tevens propositie Y als uitgangspunt te aanvaarden door partij A wordt gesteld omdat hij aanneemt dat Y een minstens even groot argumentatief potentieel heeft ten faveure van zijn eigen standpunt als X ten faveure van het standpunt van de andere partij. Het zou nutteloos zijn een voorstel voor een bepaald uitgangspunt te doen als dat een minder groot argumentatief potentieel had dan het uitgangspunt waar het tegenover wordt gesteld.

5. *Indicatoren van een causale argumentatie en van de reacties daarop*

In deze paragraaf doen wij enkele observaties aangaande de zetten die een rol spelen in de eigenlijke toetsingsprocedure. We concentreren ons daarbij op de zetten in de procedure die van toepassing is als er een causale argumentatie van het type ‘van oorzaak naar gevolg’ naar voren wordt gebracht.

In dit type causale argumentatie wordt gesteld dat een bepaalde toestand of gebeurtenis tot de toestand of gebeurtenis zal leiden of heeft geleid die in het standpunt wordt vermeld. De presentatie van zo’n argumentatie door de protagonist van het te verdedigen standpunt is de eerste zet in de procedure. De antagonist kan in reactie hierop de argumentatie aanvaarden (1) of de argumentatie betwisten door (2) te vragen of de veronderstelde oorzaak de in het standpunt vermelde toestand of gebeurtenis wel veroorzaakt, (3) te vragen of de veronderstelde oorzaak niet eerder (of uitsluitend) een andere toestand of gebeurtenis tot gevolg heeft dan de toestand of gebeurtenis die in het standpunt wordt vermeld en (4) te vragen of de in het standpunt vermelde toestand of gebeurtenis niet eerder (of zelfs uitsluitend) wordt veroorzaakt door een andere dan de veronderstelde oorzaak.⁷ In zijn weerwoord kan de protagonist op een of meer van deze kritische vragen reageren. Hieronder staat het dialectische profiel, waarin ‘S’ en ‘T’ de toestanden of gebeurtenissen zijn, ‘O’ en ‘U’ de veronderstelde oorzaken, ‘=>’ ‘leidt tot’ betekent, ‘?/’ aan het begin van een formulering ‘Ik betwijfel of’ en ‘?’ aan het eind van een formulering de vragende wijs:

(6)

Er zijn heel veel uitdrukkingen die naar een causale relatie verwijzen. Deze uitdrukkingen kunnen onder bepaalde voorwaarden ook als indicator dienen van de zet waarin een causale argumentatie wordt gepresenteerd (Snoeck Henkemans, 2001). Sommige uitdrukkingen benoemen de causale relatie expliciet, zoals ‘is de oorzaak van’, ‘heeft als effect’, ‘heeft tot gevolg’, ‘is een middel tot’, ‘maakt dat’ en ‘leidt tot’. Andere uitdrukkingen verwijzen impliciet naar de causale relatie, bijvoorbeeld doordat er een bepaald aspect van de causale relatie wordt benoemd. Tot deze laatste groep behoren uitdrukkingen die een proces weergeven dat een bepaald resultaat produceert, zoals ‘opwekken’, uitdrukkingen die verwijzen naar de plotselinge wijze waarop een bepaalde toestand of gebeurtenis tot stand is gekomen, zoals ‘opeens’ en ‘in één klap’, uitdrukkingen die naar een toekomstig resultaat verwijzen, zoals ‘zal voortbrengen’, ‘is een garantie voor’ en ‘is te verwachten dat’, en uitdrukkingen die de onvermijdelijkheid van een bepaalde gebeurtenis benadrukken, zoals ‘noodzakelijkerwijs’. We geven slechts één voorbeeld om duidelijk te maken dat zo’n impliciete indicator toch heel sterk indicatief kan zijn:

Dialectische profielen en indicatoren van argumentatieve zetten

- (7) Plaatselijke bestuurders beginnen te sidderen als ze horen dat Zhu Rongji in aantocht is. China's nieuwe premier deinst er niet voor terug om incompetent ambtenaren op staande voet te ontslaan. (...) In de Chinese politiek, die berust op prudentie en rechtvaardigheid in de leer, lijkt zo'n weinig subtiele aanpak een garantie voor een snelle val. (*de Volkskrant*, 18 maart 1998)

In dit voorbeeld neemt de schrijver het standpunt in dat Zhu Rongji's politieke carrière spoedig ten einde zal zijn. Hij verdedigt dat standpunt door te wijzen op Zhu Rongji's harde optreden tegen incompetent ambtenaren. Omdat de Chinese politiek berust op prudentie en rechtvaardigheid in de leer, zal een dergelijke weinig subtiele aanpak volgens de schrijver onvermijdelijk leiden tot een snelle val.

De volgende zetten in het dialectische profiel betreffen de kritische vragen die in reactie op de causale argumentatie kunnen worden gesteld. Opmerkelijk is dat het niet zozeer deze vragen zijn die men in de argumentatieve praktijk regelmatig aantreft, maar de *negatieve antwoorden* op die vragen. Critici hebben er blijkbaar moeite mee een verschil van mening op dit niveau ongemengd te houden. Een negatief antwoord op de eerste vraag zou zijn dat de in het argument genoemde oorzaak de in het standpunt vermelde toestand of gebeurtenis niet veroorzaakt. Uitdrukkingen die rechtstreeks of impliciet op een dergelijke negatieve beantwoording kunnen wijzen zijn 'leidt niet tot' en 'heeft niets te maken met'. Een voorbeeld:

- (8) Het is nooit bewezen dat je van roken kanker krijgt, zoon.

Op een soortgelijke wijze kunnen uitdrukkingen zoals 'leidt juist/eerder tot' en 'is eerder de oorzaak van' een negatief antwoord op de tweede kritische vraag indiceren. Uitdrukkingen die een indicatie kunnen vormen dat de derde kritische vraag negatief beantwoord wordt, zijn 'heeft een andere oorzaak' en 'wordt juist/eerder veroorzaakt door'.

In ons dialectisch profiel hebben wij de reactie van de protagonist op de kritische vragen van de antagonist oningevuld gelaten. Een voor de hand liggende kandidaat voor zo'n invulling is uiteraard een reactie waarin in een subargumentatie op een of meer van de kritische vragen een antwoord wordt gegeven of waarin het mogelijk al tot uitdrukking gebrachte negatieve antwoord van de antagonist wordt weerlegd. In de praktijk zal in de presentatie van de argumentatie vaak al op de kritiek van de antagonist worden geanticiperd. In geschreven teksten – of gesproken monologen – is dat zelfs de gewone manier van doen. Omdat er geen antagonist beschikbaar is die in levenden lijve kritische vragen stelt of zelfs al negatieve antwoorden geeft, zal zo'n antagonist door de schrijver of spreker zelf in de tekst moeten worden opgevoerd. In elk geval spelen hierbij ten dele dezelfde soorten indicatoren een rol als in dialogische situaties, maar er zijn ook specifieke indicatoren die met name een indicatieve functie kunnen vervullen in een argumentatieve monoloog. Voorbeelden zijn uitingen die worden gebruikt om de lezer of luisteraar een tegenwerping in de mond te leggen, zoals 'nu zult u zeggen dat'.

6. Conclusie

In dit artikel hebben we laten zien hoe het opstellen van dialectische profielen van nut kan zijn bij het identificeren van de zetten die in specifieke stadia van een kritische discussie kunnen worden gedaan. Op grond daarvan kunnen de uitdrukkingen worden geïnventariseerd die mogelijke indicatoren van deze zetten zijn. Tot besluit willen we nog wijzen op een andere heuristische functie die het opstellen van dialectische profielen kan hebben, namelijk als hulpmiddel bij het identificeren van de verschillende vormen van strategisch manoeuvreren. Omdat strategisch manoeuvreren ook kan ontsporen, is het van belang de condities te formuleren waaronder zulke ontsporingen zich kunnen voordoen. Daarvoor moeten eerst de verschillende vormen van strategisch manoeuvreren worden geïdentificeerd waar die condities aan gesteld moeten worden. Het ontwerpen van dialectische profielen kan hierbij een nuttige rol spelen omdat elke zet in een dialectisch profiel de gelegenheid biedt om – in retorische richting – strategisch te manoeuvreren. Het opstellen van een dialectisch profiel is dus niet alleen een geschikt uitgangspunt voor een heuristiek om de zetten te identificeren die in een bepaald discussiestadium dialectisch relevant zijn maar ook om de met die zetten samenhangende vormen van strategisch manoeuvreren te identificeren die in een bepaald discussiestadium opportuun zijn.

Noten

- 1 Het project 'Argumentatieve indicatoren in het Nederlands' werd gesubsidieerd door NWO (projectnr. 200-41-012).
- 2 We willen Agnès van Rees alsmede de anonieme beoordelaren van het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* hartelijk bedanken voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.
- 3 Met het (niet als technische term bedoelde) woord *deliberatie* beogen we dat specifieke deel van een kritische discussie aan te duiden waarin de discussianten beraadslagen – of onderhandelen – over de materiële en procedurele uitgangspunten waarop zij zich voor de duur van de discussie vastleggen.
- 4 Na deze ronde zijn er allerlei voortzettingsmogelijkheden. Welke zich zal voordoen, hangt ten dele af van de reactie van A in de eerste ronde. Als A P's voorstel heeft aanvaard, is de betreffende deliberatie in feite voorbij en staat het P en A vrij om te doen wat maar passend is in dit stadium van de discussie (P kan, bijvoorbeeld, een deliberatie initiëren over het als uitgangspunt aanvaarden van een andere propositie en A kan dat ook doen). Als A heeft geweigerd P's voorstel te aanvaarden, kan P het opgeven (opnieuw kunnen P en A dan doen wat in dit discussiestadium maar passend is), maar P kan ook alsnog proberen te bewerkstelligen dat A propositie X als uitgangspunt aanvaardt en A vragen waarom hij niet bereid is propositie X als uitgangspunt te aanvaarden. Het staat A dan vrij de gevraagde toelichting te geven (die dan weer ter discussie kan komen te staan), maar hij is daar niet toe verplicht. Retorisch gezien, kan het voor A uiteraard wel opportuun zijn om zo'n toelichting te geven. Het is immers algemeen bekend dat er niet te discussiëren valt met iemand die zich niet op enig uitgangspunt wenst vast te leggen. Als A P's voorstel voorwaardelijk heeft geaccepteerd, kunnen soortgelijke voortzettingen plaatsvinden.
- 5 De mate van implicietheid van de communicatieve strekking van een taalhandeling is omgekeerd evenredig met de mate van contextuele informatie die de analysator nodig heeft om de reconstructie van die strekking te kunnen rechtvaardigen (Van Eemeren en Grootendorst, 1992).
- 6 Een verschil is wel dat in Ducrots analyse propositie Y niet eerst door partij A wordt *voorgesteld* maar gewoon wordt *gebruikt*.

Dialectische profielen en indicatoren van argumentatieve zetten

- 7 Deze vragen zijn gebaseerd op drie van de vier kritische vragen die in Van Eemeren en Kruijer (1985: 58) worden geformuleerd. Hoewel het hier niet de plaats is om een nadere verantwoording van deze kritische vragen te geven, is de volgende korte toelichting misschien verhelderend: (2) is een vraag die de veronderstelde oorzakelijke relatie als zodanig ter discussie stelt (“Hoe kom je er nu in vredesnaam bij dat je van roken kanker zou krijgen?”), (3) en (4) kunnen als specificaties van (2) worden beschouwd. In (3) suggereert de antagonist dat de vermelde oorzaak niet een voldoende oorzakelijke voorwaarde is om het genoemde gevolg te doen optreden: er zou ook een ander gevolg kunnen optreden dan het genoemde dat misschien zelfs onverenigbaar is met het genoemde gevolg (zoals in “De mensen zouden je toch ook wel eens extra leuk kunnen vinden als je af en toe een beetje onaardig tegen ze bent?” in reactie op “Ze hebben vast een hekel aan me, want ik ben soms zo onaardig tegen ze”). In (4) suggereert de antagonist dat de vermelde oorzaak niet een noodzakelijke oorzakelijke voorwaarde is om het genoemde gevolg te doen optreden: naast de genoemde oorzaak zouden er ook, of zelfs alleen maar, andere oorzaken kunnen zijn die tot het genoemde gevolg leiden (zoals in “Schizofreen word je toch door genetische aanleg, niet door een kille moeder?” in reactie op “Die wordt nog eens schizofreen, met zo’n kille moeder”). Zowel onder (3) als onder (4) kunnen uiteraard nog specifiekere vragen worden geformuleerd waarin naar bepaalde nuances van de genoemde aspecten van het gestelde oorzakelijke verband wordt gevraagd.
- 8 ‘O’ staat hier tussen haakjes omdat ‘O’ in deze fase van een kritische discussie niet meer aan kritische toetsing bloot kan komen te staan, aangezien ‘O’ al in de openingsfase van de discussie door de betrokken partijen als gemeenschappelijk uitgangspunt is aanvaard.

Bibliografie

- Ducrot, O., et al.** (1980). *Les mots du discours*. Parijs: Éditions de Minuit.
- Eemeren, F.H. van** (1986). Dialectical analysis as a normative reconstruction of argumentative discourse. *Text* 6, 1-16.
- Eemeren, F.H. van, & Grootendorst, R.** (1984). *Speech acts in argumentative discussions. A theoretical model for the analysis of discussions directed towards solving conflicts of opinion*. Dordrecht/Berlijn: Foris/Mouton de Gruyter.
- Eemeren, F.H. van, & Grootendorst, R.** (1992). *Argumentation, communication, and fallacies. A pragma-dialectical perspective*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Eemeren, F.H. van, & Grootendorst, R.** (2000). *Kritische discussie*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Eemeren, F.H. van, & Grootendorst, R.** (2004). *A systematic theory of argumentation. The pragma-dialectical approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eemeren, F.H. van, Grootendorst, R., Jackson, S., & Jacobs, S.** (1993). *Reconstructing argumentative discourse*. Tuscaloosa/Londen: The University of Alabama Press.
- Eemeren, F.H. van & Houtlosser, P.** (2002). Strategic maneuvering in argumentative discourse: A delicate balance. In F.H. van Eemeren & P. Houtlosser (eds.), *Dialectic and rhetoric: The warp and woof of argumentation analysis* (pp. 131-159). Dordrecht: Kluwer Academic.
- Eemeren, F.H. van, Houtlosser, P. & Snoeck Henkemans, A.F.** (2000). Indicatoren van dialectische geschilprofielen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 22, 112-125.
- Eemeren, F.H. van & Kruijer, T.** (1985). Het identificeren van argumentatieschema's. In: W.K.B. Koning (red.), *Taalbeheersing in Theorie en Praktijk* (pp. 55-66). Dordrecht/Cinnaminson: Foris.
- Houtlosser, P.** (1995). *Standpunten in een kritische discussie. Een pragma-dialectisch perspectief op de identificatie en reconstructie van standpunten*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: IFOTT.
- Houtlosser, P.** (1997). Indicatoren van protagonisme. *Taalbeheersing* 19, 196-206.

- Houtlosser, P.** (2002). Indicators of a point of view. In: F.H. van Eemeren (ed.), *Advances in pragma-dialectics* (pp. 169-184). Amsterdam/Newport News, VA: Sic Sat/Vale Press.
- Krabbe, E.C.W.** (1992). So what? Profiles for relevance criticism in persuasion dialogues. *Argumentation* 6, 271-283.
- Krabbe, E.C.W.** (1999). Profiles of dialogue. In: J. Gerbrandy, M. Marx, M. de Rijke & Y. Venema (eds.), *JFAK. Essays dedicated to Johan van Benthem on the occasion of his 50th birthday, III* (pp. 25-36). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Slot, P.** (1993). "How can you say that?" *Rhetorical questions in argumentative texts*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: IFOTT.
- Snoeck Henkemans, A.F.** (1995) *But* as an indicator of counter-arguments and concessions. *Leuense Bijdragen* 84, 281-294.
- Snoeck Henkemans, A.F.** (2001). Argumentation, explanation, and causality: An exploration of current linguistic approaches to textual relations. In: T. Sanders, W. Spooren & J. Schilperoord (eds.), *Text representation. Linguistic and psycholinguistic approaches* (pp. 231-246). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Snoeck Henkemans, A.F.** (2003a). Indicatoren van vergelijkingsargumentatie. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 25, 142-157.
- Snoeck Henkemans, A.F.** (2003b). Indicatoren van complexe argumentatie. In: L. van Waes, P. Cuvelier, G. Jacobs & I. de Ridder (red.), *Studies in Taalbeheersing* 1 (pp. 428-436). Assen: Van Gorcum.
- Walton, D.N.** (1989). *Question-reply argumentation*. New York: Greenwood Press.
- Walton, D.N.** (1999). Profiles of dialogue for evaluating arguments from ignorance. *Argumentation* 13, 53-71.
- Walton, D.N., & Krabbe, E.C.W.** (1995). *Commitment in dialogue. Basic concepts of interpersonal reasoning*. Albany, NY: State University of New York Press.

Overtuigende taal

1. Inleiding

In 1967 scoorde Frank Sinatra samen met dochter Nancy een Amerikaanse nummer één hit met 'Something stupid'. Mijn interesse gaat vooral uit naar de gecursiveerde delen uit het volgende fragment:

And then I go and *spoil it all, by saying something stupid*
Like: 'I love you'
I can see it in your eyes, that *you despise the same old lies*
You heard the night before
And though it's just a line to you, for me it's true
It never seemed so right before
I practice every day to find some clever lines to say
To make the meaning come through

De Sinatra's zingen over het onvermogen om hun gevoelens op een originele en treffende wijze te formuleren. Dat communicatieve onvermogen bederft alles: de geliefde veracht de afgezaagde formuleringen en beantwoordt hun liefde niet. Frank en Nancy Sinatra verwachten dat als ze maar de juiste, slim bedachte woorden vinden, de geliefde hun gevoelens zal beantwoorden. Ze geloven, kortom, in overtuigende taal.

In het eerste deel van dit artikel betoog ik dat moderne reclamemakers zich voor hetzelfde probleem gesteld zien als vader en dochter Sinatra. Ook zij zoeken slimme manieren om hun, doorgaans eenvoudige, boodschap over te brengen om zo de consument te verleiden het aangeprezen product te kopen. Ik laat zien hoe reclamemakers daarbij te werk gaan, waarom ze verwachten daar baat bij te hebben, én of hun redenering hout snijdt. In dat deel draait het om de vraag: bepaalt *de vorm* van overtuigende taal de overtuigingskracht ervan? In het tweede deel van deze rede staat de vraag centraal: bepaalt *de inhoud* van overtuigende taal de overtuigingskracht ervan? Immers, bij overtuigen denken we aan argumenten. Sterke argumenten zouden dan meer invloed moeten hebben dan zwakke argumenten. Wat bepaalt echter de kracht van een argument? Dat vormt het thema van het tweede deel van deze rede.

Samenvatting

De oratie waarmee Hans Hoeken op 25 februari 2005 aan de Radboud Universiteit Nijmegen het ambt van hoogleraar Bedrijfscommunicatie aanvaardde, gaat in op de vraag hoe de inhoud en de vorm van taal het overtuigingsproces kan beïnvloeden. Hoeken betoogt dat de combinatie van geesteswetenschappelijke theorievorming, met name op het gebied van de pragmatiek, retorica en argumentatietheorie in combinatie met sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden een vruchtbare combinatie vormt voor het onderzoek naar de invloed van taal op het overtuigingsproces.

2. De Sinatra-hypothese

Frank en Nancy Sinatra koesteren het vaste vertrouwen dat als ze er maar in slagen hun gevoelens op een originele wijze te formuleren, hun geliefde die gevoelens zal beantwoorden. Het gebruik van onbeholpen formuleringen voorkomt dat juist. Ik noem dit de Sinatra-hypothese: de manier waarop je iets zegt, is van groot belang voor de overtuigingskracht ervan. Reclamemakers delen die visie. Ook zij zien zich voor de taak gesteld om een redelijk afgezaagde boodschap over te dragen. Die boodschap heeft bijna altijd één van twee grondvormen (McQuarrie & Mick, 1999). De eerste is 'Product X heeft kenmerk Y', zoals een advertentie waarin wordt verkondigd dat de American Express credit card honderd procent veilig is. De andere grondvorm luidt 'gebruik van Product X leidt tot gevolg Y', zoals in een advertentie van KPN Telecom waarin staat dat het gebruik van FlexiBel tot gevolg heeft dat u altijd toegang hebt tot belangrijke informatie. Dergelijke advertenties zijn vergelijkbaar met de verliefde die 'ik hou van jou' zegt. Reclamemakers doen dat – net als de Sinatra's – toch liever anders.

Zo vond de reclamemaker van een verzekeringsmaatschappij die zich specialiseert in verzekeringen voor bedrijven het blijkbaar niet zo geschikt om eenvoudigweg te schrijven: 'gebruik maken van onze diensten leidt ertoe dat wij de loonkosten van ziek personeel overnemen'. Hij of zij koos voor de volgende advertentie:

**Het
pe sone l
van de
hou zager j
zal noo t
i ts m ssen.**

(Qua inkomen, dan.)

U kunt er namelijk stappen over maken. Maar soms zit een ongeval in een klein loekje. Met een verzekering van De Amersfoortse bent u hierop verzekerd. Qua inkomen, dan. Want als het gaat om collectief verzekeren van inkomens bij ziekte of arbeidsongeschiktheid, dan zit u bij De Amersfoortse zeker goed. Voor uw mensen is het ons hele gezamenlijk dat zij gewoon doordienend blijven, mocht er iets eevigen. En voor u is het prettig om te weten dat wij uw medewerkers lateraal begeleiden bij de terugkeer naar het arbeidsproces. Meer weten? Bel met uw adviseur of bezoek ons op www.amersfoortse.nl. De Amersfoortse. De Inkomensverzekering.

DE AMERISFOORTSE
VERZEKERING

Figuur 1: Advertentie Amersfoortse

Dit is een ingewikkelde advertentie en niet alleen omdat er een paar letters ontbreken. De tekst vertelt u dat het personeel van de houtzagerij nooit iets zal missen. De toevoeging 'qua inkomen, dan', suggereert dat ze op andere fronten mogelijk wel wat missen, waarbij onze wereldkennis onmiddellijk het beeld van ontbrekende vingers oproept, ontbrekende vingers die bovendien worden gesymboliseerd door de ontbrekende letters in de tekst. De combinatie van deze kennis met de naam van de verzekeringsmaatschappij moet dan leiden tot de conclusie dat deze maatschappij de loonkosten van ziek personeel kan overnemen.

Dit is een voorbeeld van moderne reclametaal, maar is het ook een voorbeeld van overtuigende taal? Zijn bedrijven eerder geneigd om een inkomensverzekering af te sluiten bij deze verzekeringsmaatschappij dan bij een maatschappij die, glashelder, zegt: bij

ons kunt u een verzekering afsluiten voor het overnemen van de loonkosten van zieke werknemers? En als dit soort taal effectief is, hoe komt dat dan?

3. De retorische vorm als versiering

In de advertentie wordt de basale boodschap op een afwijkende manier vormgegeven. Het is niet moeilijk om voorbeelden van deze strategie te vinden: het merendeel van de moderne advertenties wordt op een of andere wijze versierd (van Mulken, 2003; Phillips & McQuarrie, 2002). Deze versieringen worden aangeduid als retorische vormen, door McQuarrie en Mick (1999, p. 38) gedefinieerd als 'kunstzinnige afwijkingen ten opzichte van de verwachtingen van het publiek'. Belangrijk in deze definitie is de relatie tussen afwijkingen en publieksverwachtingen. Iets kan pas afwijkend zijn als er een verwachting is. De mededeling 'Megacles heeft DESM met 4-0 verslagen' is niet afwijkend bij het ontbreken van verwachtingen omtrent de krachtsverhoudingen tussen deze twee Weerter voetbalclubs. Dat ligt anders voor de mededeling 'NEC heeft Real Madrid met 4-0 verslagen'. Als u ook maar enigszins op de hoogte bent van het internationale voetbal, verrast deze mededeling u omdat ze afwijkt van uw verwachting.

In McQuarrie en Micks definitie hangt het vaststellen van een retorische vorm dus af van de verwachtingen van het publiek. Die definitie levert problemen op. Neem als voorbeeld de reclamecampagne van de KLM waarin de luchtvaartmaatschappij wordt gesymboliseerd door een zwaan. Hier is sprake van een retorische vorm: de zwaan fungeert als een metafoor voor de KLM. De zwaan figureert al gedurende een aantal jaren in KLM-advertenties waardoor het voorkomen ervan op een gegeven moment niet meer onverwacht is. Volgens de definitie van McQuarrie en Mick houdt de zwaan op dat moment op een retorische vorm te zijn: er wordt immers niet van de verwachting afgeweken.¹

Afwijkingen kunnen het gevolg zijn van afwijkingen ten opzichte van een verwachting maar ook ten opzichte van een norm. In het Nederlandse studiestelsel is het cijfer 9 een exceptioneel cijfer. De norm ligt zo rond de $6\frac{1}{2}$ - 7. Stel dat er een briljante student is, die alleen maar negens haalt. In de ogen van haar docenten is een volgende 9 niet exceptioneel, omdat ze op basis van hun ervaringen een 9 hadden verwacht. Ten opzichte van de norm van $6\frac{1}{2}$ - 7, blijft het cijfer 9 exceptioneel. Als we dus de zwaan in de KLM-advertentie willen blijven categoriseren als een retorische vorm, ook als mensen verwachten dat er een zwaan voorkomt in de advertentie, moeten we op zoek naar een norm. Een dergelijke norm vinden we in de pragmatiek: de studie van taal in gebruik.

Grice (1975) introduceerde het 'samenwerkingsbeginsel': het idee dat communicatie het gevolg is van samenwerking tussen communicatiepartners. Dit beginsel vertaalt zich in vier maximen. Deze vier maximen zijn de maxime van kwantiteit (geef precies voldoende informatie), de maxime van kwaliteit (geef alleen informatie waarvan je gelooft dat die waar is), de maxime van relevantie (geef informatie die relevant is), en de maxime van wijze (geef die informatie op een duidelijk wijze). Reclamemakers dragen ook informatie over, bijvoorbeeld dat je je bij een bepaalde verzekeringsmaatschappij kunt verzekeren voor het betalen van loonkosten voor zieke werknemers. In hun optiek is die informatie waar², voldoende en relevant. Maar de reclamemaker van de verzekeringsmaatschappij uit de voorbeeldadvertentie schendt de maxime van wijze: de boodschap had veel duidelijker gebracht kunnen worden.

De maxime van wijze is een norm die we kunnen gebruiken om retorische vormen te onderscheiden. Een retorische vorm is een kunstzinnige afwijking ten opzichte van de maxime van wijze. We hebben immers eerder vastgesteld dat de boodschap van vrijwel alle advertenties te herleiden is tot 'Product X heeft kenmerk Y' of 'Gebruik van product X leidt tot gevolg Z'. Advertenties waarin deze hoofdboodschap op een afwijkende wijze wordt gebracht, bevatten een retorische vorm.³ Reclamemakers die gebruikmaken van retorische

vormen schenden dus de norm van duidelijk communiceren. De boodschap achterhalen van een advertentie met daarin de tekst ‘Bij ons kunt u zich verzekeren tegen de loonkosten van zieke werknemers’ kost immers minder moeite dan de advertentie met de tekst ‘Het personeel van de houtzagerij zal nooit iets missen’. Het schenden van maximes is geen uitzondering, eerder de regel. Het maakt het mogelijk om meer te communiceren dan we zeggen. Dat roept de vraag op wat de meerwaarde is van deze schending van de maxime van wijze.

4. Hoe werken retorische vormen?

Tanaka (1992) heeft beredeneerd waarom het gebruik van retorische vormen in advertenties toch in overeenstemming is met het samenwerkingsbeginsel. Zij veronderstelt dat de verwerking van een boodschap niet alleen een cognitieve opbrengst, maar ook een affectieve opbrengst kan hebben. Het oplossen van de retorische vorm levert namelijk niet alleen kennis op, maar ook plezier. De advertentie over het personeel van de houtzagerij vermeerdert niet alleen uw kennis over de diensten die de verzekeringsmaatschappij aanbiedt, maar roept ook een glimlach op. Die glimlach is belangrijk. Meyers-Levy en Malaviya (1999) concluderen namelijk dat het oproepen van plezierige ervaringen, één van de manieren is waarop reclame het consumentengedrag kan beïnvloeden.

Hoe zorgen retorische vormen voor die glimlach? Om dat te beschrijven, neem ik een korte omweg: die van het cryptogram. Cryptogrammen bestaan uit cryptische omschrijvingen, zoals de volgende, waarvan de oplossing bestaat uit één woord van twaalf letters en één woord van vier:

Spreken reclamemakers? (12, 4).

Wellicht dat niet iedereen onmiddellijk het antwoord paraat heeft. Voor diegenen geef ik wat extra aanwijzingen:

Spreken reclamemakers? (12, 4).

	V		R	T		I	G			D		T	A		L
--	---	--	---	---	--	---	---	--	--	---	--	---	---	--	---

Het aantal mensen dat de correcte oplossing heeft gevonden, neemt nu toe. Het vinden van die oplossing, die overigens overeenkomt met de titel van dit artikel, geeft u een goed gevoel. Het streelt uw ego dat u in staat bent gebleken om deze cryptische omschrijving op te lossen. Met het gebruik van bepaalde retorische vormen, de zogenaamde tropen, proberen reclamemakers hetzelfde gevoel te bewerkstelligen. De boodschap van de advertentie ligt er niet duimendik bovenop; voor het achterhalen ervan moet u enige moeite doen. Als u daarin slaagt, geeft u dat een plezierig gevoel. Verschillende onderzoeken hebben laten zien dat u dat plezierige gevoel gaat verbinden met het product waarvoor wordt geadverteerd (zie voor een meta-analyse: Brown & Stayman, 1992). Daarom zou het gebruik van retorische vormen de overtuigingskracht verhogen.

Overtuigende taal

Ik gebruik in de vorige zin met nadruk ‘zou’. Die keuze is het gevolg van een belangrijke bijzin in de vorige alinea, namelijk: ‘*Als u erin slaagt om de boodschap van de advertentie te achterhalen*, geeft u dat een plezierig gevoel’. Stel dat u er níet in slaagt om de cryptische omschrijving op te lossen. In dat geval ervaart u helemaal geen plezierig gevoel, maar raakt u gefrustreerd. Zo kan een retorische vorm in een advertentie ook voor onoplosbare problemen zorgen. De frustratie die dat oproept, kan ook worden verbonden met het product waarvoor geadverteerd wordt, en in dat geval verlaagt het gebruik van retorische vormen de overtuigingskracht.

5. Woordspelingen

Van Mulken, van Enschot en Hoeken (2005) hebben onderzoek gedaan naar een specifieke retorische vorm: de woordspeling. Deze retorische vorm wordt veel gebruikt in advertenties. Hieronder volgt een tweetal voorbeelden:

Figuur 2: Austrian Airlines

Figuur 3: Treintaxi

Voor beide advertenties geldt dat er twee interpretaties mogelijk zijn, maar er is ook een belangrijk verschil. Bij de advertentie voor Austrian Airlines leidt de woordspeling tot twee interpretaties ‘in Oost-Europa is iedereen van lotje getikt’ en ‘in Oost-Europa ziet iedereen onze vliegtuigen in de lucht’. Uit de verdere tekst van de advertentie blijkt dat Austrian Airlines vooral wil benadrukken dat ze op veel bestemmingen in Oost-Europa vliegen. Met

deze boodschap strookt alleen de tweede interpretatie; de eerste moet als niet relevant terzijde worden geschoven. Bij de advertentie voor de treintaxi zijn de twee interpretaties ‘Deze actie wilt u niet missen’ en ‘Met deze actie kunt u zich laten rijden in plaats van lopen’. Beide interpretaties zijn in dit geval relevant voor de boodschap die men tracht over te brengen.

Dit onderscheid werd al in de eerste eeuw na Christus gemaakt door Quintilianus in zijn boek *De opleiding tot redenaar*: ‘Op zichzelf is er natuurlijk niets tegen woorden met twee betekenissen, maar het komt haast nooit voor dat die allebei bruikbaar zijn’ (Quintilianus, VI.3.48). Quintilianus betitelt in het vervolg van zijn betoog woordspelingen waarvan slechts één interpretatie relevant is als een flauwiteit, maar toont zich onder de indruk van woordspelingen waarvan beide betekenissen relevant zijn. In ons onderzoek richtten we ons op de vraag of de moderne consument even kritisch is als de klassieke retor.

Daartoe selecteerden we 24 daadwerkelijk gepubliceerde advertenties: 8 daarvan bevatten geen woordspeling. Een voorbeeld is de volgende tekst uit een advertentie voor het kalmeringsmiddel Valdispert: ‘Je slaat je er wel doorheen. Ook in stressvolle tijden’. Deze advertenties vormden de controlegroep. Daarnaast waren er 8 advertenties van het Austrian Airlines type: slechts één interpretatie van de woordspeling was relevant. De laatste groep van 8 advertenties waren van het type treintaxi waarbij beide interpretaties van de woordspeling relevant zijn. Deze advertenties werden beoordeeld door 68 proefpersonen wat betreft de mate waarin ze leuk en goed werden gevonden. Ook werd gevraagd of de proefpersonen meer dan één betekenis hadden herkend.

Uit de resultaten bleek dat advertenties mét woordspelingen zowel beter als leuker werden gevonden dan de advertenties zonder woordspelingen. De gebruikte retorische vorm, de woordspeling, leidt dus inderdaad tot een hogere waardering ondanks de extra inspanning die ze vereist om twee interpretaties te genereren. Dat resultaat biedt ondersteuning voor de gedachte dat de waardering van mensen voor communicatie niet alleen afhangt van de kennis die ze opdoen maar ook van het plezier dat ze ontleen aan de verwerking van de boodschap.

De vraag is nu of die waardering even groot is voor woordspelingen waarvan beide interpretaties relevant zijn als voor woordspelingen waarvan één interpretatie niet relevant blijkt te zijn. In dat opzicht oordelen onze proefpersonen genuanceerd. Net als Quintilianus vinden ze woordspelingen met twee relevante betekenissen, zoals bij de treintaxi, beter dan die met maar één relevante betekenis, zoals bij de Austrian Airlines. Tegelijkertijd vinden ze woordspelingen met twee relevante betekenissen even leuk als woordspelingen met maar één relevante betekenis.

Nu kunt u tegenwerpen dat we appels met peren vergelijken: behalve één of twee relevante interpretaties verschillen deze woordspelingen ook in woordkeuze. Dat verschil zou óók tot het verschil in waardering kunnen leiden. We hadden de proefpersonen echter gevraagd of ze de woordspeling hadden gezien. Daardoor konden we de waardering van proefpersonen die de woordspeling in een bepaalde slogan hadden herkend, vergelijken met de waardering van de proefpersonen die deze woordspeling niet hadden herkend. Als de woordspeling herkend werd, werd de slogan hoger gewaardeerd.

Het onderzoek naar woordspelingen is er één in een reeks van onderzoeken naar de invloed van retorische vormen op de waardering voor advertenties. Retorische vormen komen steeds vaker in advertenties voor. Dat is niet vreemd. De producten van verschillende fabrikanten zijn bijna uitwisselbaar met als gevolg dat hun boodschap vrijwel identiek is.

Fabrikanten van wasmiddelen vertellen ons al jaren dat door hun wasmiddel te gebruiken onze was stralend schoon wordt. Zich onderscheiden van de concurrent kan dan alleen nog in de verpakking van die boodschap, in de keuze van een geslaagde retorische vorm.

In ons onderzoek werken we vanuit een geesteswetenschappelijke traditie. Enerzijds wordt die gevormd door inzichten uit de pragmatiek; anderzijds baseren we ons bij de beschrijving van het fenomeen op classificaties voor retorische vormen zoals die in de klassieke retorica en de letterkunde zijn ontwikkeld. Deze classificaties voldoen uitstekend voor de classificatie van verbale retorische vormen zoals alliteraties, ‘Heerlijk, Helder, Heineken’, en metaforen ‘Melk de witte motor’, maar ze behoeven uitbreiding om ook de retorische rijkdom van de visuele elementen van advertenties te kunnen beschrijven.

6. Overtuigende taal en argumenten

Aan het begin van dit artikel heb ik Frank en Nancy Sinatra vergeleken met moderne reclamemakers die naarstig op zoek zijn naar een slimme verpakking van hun eenvoudige boodschap. Dat is niet de enige overeenkomst tussen de Sinatra’s en de reclamemakers. Een tweede overeenkomst is dat zowel de Sinatra’s als de reclamemakers weinig op hebben met argumenten. In het hele lied dragen Frank en Nancy geen enkel argument aan waarom hun liefde geretourneerd moet worden. Zo bevatten ook veel advertenties nauwelijks enige onderbouwing voor het daarin gepropageerde standpunt. Gelukkig zijn er voldoende andere documenten waarin die argumenten wél aanwezig en van belang zijn. Dat brengt ons bij de tweede vraag waar ik op in wil gaan: in welke mate wordt de overtuigingskracht bepaald door *de inhoud* van de boodschap?

Volgens modellen van het overtuigingsproces bepaalt de kwaliteit van de aangevoerde argumenten of mensen overtuigd worden of niet, mits deze mensen gemotiveerd én in staat zijn om die argumenten zorgvuldig af te wegen (zie bijv. Petty & Cacioppo, 1986). Gegeven het belang dat argumenten kunnen hebben voor de uitkomst van het overtuigingsproces, zou men verwachten dat de vraag ‘wat maakt een argument sterk’ al lang is beantwoord. Niets is minder waar. We weten erg weinig over de relatie tussen de kenmerken van een argument en de overtuigingskracht ervan.

Evidentie is een belangrijk concept als we het over argumentkwaliteit hebben. Rieke en Sillars (1984, p. 91) definiëren evidentie als specifieke gevallen, (statistisch) cijfermateriaal en getuigenissen die ter ondersteuning van een standpunt worden aangevoerd. Neem als voorbeeld het standpunt dat ‘het invoeren van een puntenrijbewijs het aantal verkeers-overtredingen omlaag brengt’. Dit standpunt kan worden onderbouwd met de verwijzing naar een specifiek geval, bijvoorbeeld: sinds de invoering van het puntenrijbewijs in Zwitserland houdt de 23-jarige Kevin Schulz zich veel beter aan de verkeersregels. In dat geval spreken we van anekdotische evidentie. Statistische evidentie kan er in dit geval als volgt uitzien: in andere landen is het aantal verkeersovertredingen met 21 procent afgenomen na invoering van het puntenrijbewijs. Autoriteitsevidentie bestaat uit het opvoeren van een deskundige, bijvoorbeeld: verkeerspsycholoog Paul Stevens verwacht een sterke afname van het aantal verkeersovertredingen als gevolg van de invoering van het puntenrijbewijs.

Het is een interessante vraag of er verschil is in de mate waarin verschillende evidentie-typen er in slagen om een standpunt te ondersteunen. Met name over de mate waarin anekdotische en statistische evidentie verschillen in overtuigingskracht, lijkt voldoende empirisch

onderzoek te zijn gedaan om een uitspraak te kunnen doen. Allen en Preiss (1997) voerden een statistische meta-analyse uit over de 16 experimenten waarin de overtuigingskracht van anekdotische evidentie werd vergeleken met die van statistische evidentie. Meta-analyses vormen een krachtige methode om op verantwoorde wijze de resultaten van individuele studies samen te nemen. Op basis van een meta-analyse concluderen Allen en Preiss dat statistische evidentie overtuigender is dan anekdotische evidentie.

Op basis van vier experimenten die Letticia Hustinx en ik hebben uitgevoerd, ga ik beweren dat die conclusie te eenvoudig is. In het eerste experiment ontwikkelden we een twintigtal standpunten van het type ‘het invoeren van een puntenrijbewijs verhoogt de verkeersveiligheid’. Voor elk standpunt werd anekdotische evidentie (het voorbeeld van Kevin Schulz) én statistische evidentie (de afname van het aantal verkeersovertredingen met 21 procent) ontwikkeld. Treinreizigers kregen de twintig standpunten voorgelegd waarna ze moesten aangeven hoe waarschijnlijk zij het vonden dat bijvoorbeeld invoering van het puntenrijbewijs het aantal verkeersovertredingen terug zou dringen. Sommige standpunten werden met anekdotische evidentie onderbouwd, andere met statistische evidentie en weer andere werden zonder evidentie aangeboden. Op die manier konden we onderzoeken in hoeverre het toevoegen van evidentie een positief effect had op de acceptatie van het standpunt én of dat effect groter was bij statistische evidentie dan bij anekdotische evidentie. Het aanvoeren van statistische evidentie leidde tot een sterkere acceptatie van het standpunt dan het aanvoeren van anekdotische evidentie. Daarmee komen onze resultaten overeen met de conclusie van Allen en Preiss (1997). Met een kleine uitzondering: de effectgrootte was in ons onderzoek bijna vijf keer zo groot als de effectgrootte die Allen en Preiss rapporteerden. Dat suggereert dat er wellicht toch iets aan de hand is.

Vanuit argumentatietheoretisch oogpunt is dat ook zo. Anekdotische evidentie kan namelijk in twee verschillende argumenttypen een rol spelen. Zo kan de informatie dat ‘de 23-jarige Kevin Schulz zich veel beter aan de verkeersregels houdt sinds de invoering van het puntenrijbewijs’ ter ondersteuning dienen van het standpunt ‘invoering van het puntenrijbewijs brengt het aantal verkeersovertredingen terug’. In dat geval moet de anekdotische evidentie aannemelijk maken dat wat voor één persoon geldt ook voor een groot aantal andere personen geldt. Anekdotische evidentie kan echter ook ter ondersteuning van het standpunt ‘invoering van het puntenrijbewijs zal ervoor zorgen dat de 22-jarige Danny Tervest zich beter aan de verkeersregels houdt’. In dat geval moet de anekdotische evidentie aannemelijk maken dat wat voor deze persoon geldt, ook voor de andere geldt. In de terminologie van Schellens en Verhoeven (1994) is in het eerste geval sprake van argumentatie op basis van een voorbeeld en in het tweede geval van argumentatie op basis van analogie.

Zou het verschil in overtuigingskracht tussen anekdotische en statistische evidentie mogelijk afhangen van het argumenttype? In het tweede experiment ontwikkelden we twee soorten standpunten: algemene en specifieke. De algemene standpunten waren vergelijkbaar met die uit het eerste experiment: bijvoorbeeld ‘invoering van het puntenrijbewijs leidt tot een afname van het aantal verkeersovertredingen’. De specifieke standpunten hadden betrekking op één persoon, bijvoorbeeld ‘invoering van het puntenrijbewijs leidt ertoe dat de 22-jarige Danny Tervest minder verkeersovertredingen maakt’. Voor elk van deze standpunten werd opnieuw zowel statistische als anekdotische evidentie ontwikkeld. De taak van onze treinreizende proefpersonen bleef hetzelfde: hoe waarschijnlijk vindt u het hier geschetste scenario.

De resultaten lieten zien dat de overtuigingskracht van anekdotische evidentie afhangt van het type standpunt dat ermee wordt ondersteund. Statistische evidentie is opnieuw veel

overtuigender dan anekdotische evidentie als het om voorbeeld argumentatie gaat, dus als de evidentie wordt aangevoerd ter ondersteuning van een algemeen standpunt. Dit verschil verdwijnt echter op het moment dat de statistische en anekdotische evidentie ter ondersteuning van een specifiek standpunt worden ingezet. Daarmee gedragen onze proefpersonen zich zoals ze dat volgens de normatieve argumentatietheorie zouden moeten doen. Immers, op basis van een enkel geval – het verbeterde rijgedrag van Kevin Schulz – een conclusie trekken over het rijgedrag in het algemeen staat bekend als overhaaste generalisatie. Een cijfermatige samenvatting van een groot aantal gevallen, statistische evidentie, biedt daarvoor een betere basis. Als het echter om de ondersteuning voor een specifiek geval gaat, bijvoorbeeld het rijgedrag van Danny Tervest, dan kan anekdotische evidentie even overtuigend zijn als statistische evidentie.

In de vorige zin stond ‘kan’, want daar is namelijk wel een belangrijke voorwaarde aan verbonden. Het geval in de evidentie, in dit geval Kevin Schulz, moet vergelijkbaar zijn met het geval in de claim, Danny Tervest. In ons derde experiment onderzochten we het belang van die vergelijkbaarheid. In dit experiment hanteerden we alleen specifieke standpunten, zoals ‘Plaatsing van nieuw sanitair op jongerencamping Mast op Terschelling zal leiden tot een stijging van het aantal gasten’. Ter ondersteuning van dit standpunt werd statistische evidentie ontwikkeld, bijvoorbeeld: ‘Immers, in een onderzoek onder 276 campings in Nederland, bleek dat in de jaren nadat een camping nieuw sanitair heeft geplaatst het aantal gasten met gemiddeld 18% steeg.’ Daarnaast werden twee vormen van anekdotische evidentie ontwikkeld: één waarin het geval uit de anekdote sterk vergelijkbaar was met het geval in de claim ‘Immers, bij jongerencamping Duin en Strand in Renesse leidde het plaatsen van nieuw sanitair ook tot een flinke toename van het aantal campinggasten.’ en één waarin dat geval minder vergelijkbaar was: ‘Immers, bij Natuurkampeerterein De Bongerd in Drenthe leidde het plaatsen van nieuw sanitair tot een flinke toename van het aantal campinggasten.’

Er is opnieuw een sterk effect van evidentiotype. De resultaten lieten zien dat het gedrag van de proefpersonen overeenkomt met de normen uit de argumentatietheorie: sterke anekdotische evidentie – dus die waarin een jongerencamping wordt vergeleken met een andere jongerencamping – is even overtuigend als statistische evidentie. Zwakke anekdotische evidentie – waarin een jongerencamping wordt vergeleken met een natuurcamping – is beduidend zwakker dan de sterke anekdotische evidentie en de statistische evidentie.

Ook hier gedragen onze proefpersonen zich alsof ze volleerde argumentatietheoretici zijn. Is dat niet vreemd? Zien we niet dagelijks allerlei vormen van irrationeel gedrag om ons heen? Waarom gedragen onze proefpersonen zich dan anders, beter, dan al die mensen?⁴ Er is echter een ander belangrijk verschil met alledaagse situaties: het te verdedigen standpunt en de aangevoerde evidentie werden sec aangeboden. In de dagelijkse realiteit worden standpunt en evidentie vaak aangevuld met allerlei andere, meer of minder relevante informatie. Kan die aanvullende informatie de aandacht van de kwaliteit van de evidentie afleiden? In een vierde experiment toetsten we die verklaring.

Net als in het vorige experiment ontwikkelden we standpunten over specifieke gevallen waarbij we óf een vergelijkbaar geval ter ondersteuning aanvoerden of een veel minder vergelijkbaar geval. Het vergelijkbare geval levert dus weer sterke evidentie op, het niet vergelijkbare geval zwakke evidentie. Vervolgens werden er nog twee varianten van de ondersteunende evidentie ontwikkeld. Deze varianten ontstonden door aan de sterke en zwakke evidentie *dezelfde* achtergrondinformatie toe te voegen. Deze extra informatie zorgde ervoor dat het punt waarop het geval in de zwakke evidentie afwijkt van het geval in het standpunt min-

der prominent naar voren komt; dat zwakke punt wordt in feite verscholen tussen de extra achtergrondinformatie. Ook in dit experiment kregen treinreizigers een aantal standpunten voorgelegd waarvan ze de waarschijnlijkheid van het in het standpunt beschreven gevolg moesten beoordelen. Deze standpunten werden ondersteund door korte evidentie die óf sterk óf zwak was, of ze werden ondersteund door lange evidentie die óf sterk óf zwak was.

Als de lengte van de evidentie het verschil tussen sterke en zwakke evidentie verdoezelt, dan zou er een interactie op moeten treden tussen de factoren lengte en kwaliteit. Dat bleek het geval. De resultaten van de korte evidentie waren vergelijkbaar met die van onze eerdere onderzoeken: de sterke evidentie was veel overtuigender dan de zwakke evidentie. Bij de lange evidentie vonden we het verwachte effect: het verschil tussen de sterke en de zwakke evidentie was niet langer significant. Blijkbaar zijn een paar aanvullende zinnen voldoende om de – wel degelijk aanwezige – kritische zin van onze proefpersonen op een dwaalspoor te brengen.

De resultaten van deze experimenten laten zien dat de conclusie dat statistische evidentie overtuigender is dan anekdotische evidentie, de nodige nuancering behoeft. Waarom statistische evidentie soms wel, en soms niet overtuigender is dan anekdotische evidentie, valt te verklaren met behulp van de argumentatietheorie. Daar vinden we het begrippenapparaat om te beschrijven dat de combinatie van anekdotische evidentie met een algemene claim tot een ander argumenttype leidt dan de combinatie van anekdotische evidentie met een specifieke claim. Afhankelijk van het argumenttype gelden andere criteria voor de kwaliteit ervan: waar bij een algemene claim vooral het aantal voorbeelden belangrijk is voor de kwaliteit van de evidentie, is bij een specifieke claim vooral de vergelijkbaarheid tussen het geval in de evidentie en het geval in de claim van belang.

Ook in de onderzoekslijn die zich richt op de vraag naar de invloed van inhoud op de overtuigingskracht, vind ik dat geesteswetenschappelijke theorievorming en sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden een vruchtbare combinatie vormen. Bij de geesteswetenschappelijke theorievorming denk ik dan vooral aan de argumentatietheorie. Het onderzoek op dit terrein biedt goede aanknopingspunten voor de identificatie van verschillende argumenttypen en criteria waaraan dergelijke argumenttypen moeten voldoen om als sterk geïdentificeerd te mogen worden.

7. Tot slot

De verschillende onderzoeken en onderzoeksplannen die in dit artikel aan de orde zijn gekomen, zijn in mijn ogen van direct belang voor het ontwerpen van gedragsturende teksten. Voorbeelden van dergelijke documenten zijn advertenties, fondswervingsbrieven en sturende voorlichtingsteksten. Deze documenten worden ontworpen om het gedrag van de doelgroep te sturen, om hen aan te zetten tot een vorm van gedrag waarvan de ontwerper gelooft dat ze dat gedrag niet uit zichzelf zouden vertonen. Kennis over hoe de inhoud en vorm van dergelijke documenten het overtuigingsproces beïnvloeden, is van groot belang om effectieve documenten te ontwikkelen. Het met behulp van sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden uitvoeren van empirisch onderzoek dat geïnspireerd is door geesteswetenschappelijke theorievorming is volgens mij de meest geschikte strategie voor het verwerven van deze kennis.

Noten

- 1 Het koppelen van retorische vormen aan publieksverwachtingen brengt tevens met zich mee dat precies dezelfde advertentie voor de ene persoon wél, maar voor de andere persoon geen retorische vorm bevat. Voor iemand die de voorgaande KLM-advertenties heeft gezien, bevat de volgende advertentie met de zwaan geen retorische vorm meer; voor iemand die ze heeft gemist, is de zwaan nieuw en bevat de advertentie wel een retorische vorm.
- 2 In hoeverre elke reclamemaker écht gelooft in wat hij of zij opschrijft, is zeer de vraag. In dergelijke gevallen schendt de reclamemaker ook de maxime van kwaliteit.
- 3 Het gedachtegoed van Grice is invloedrijk maar niet onomstreden. Een belangrijke reactie op het werk van Grice wordt gevormd door de relevantietheorie van Sperber en Wilson (1995). In deze theorie wordt niet uitgegaan van vier maximen, maar slechts van één: de maxime van relevantie. Kortweg komt de theorie er op neer dat we ervanuit mogen gaan dat een communicatiebijdrage zo ontworpen is dat hij optimaal relevant is: dat wil zeggen, dat er een evenwicht bestaat tussen de moeite die we moeten doen om de boodschap te achterhalen én de hoeveelheid nieuwe kennis die het achterhalen van de boodschap oplevert. Volgens Sperber en Wilson overkoepelt deze assumptie van optimale relevantie de maximen van Grice: immers, de regels dat de bijdrage waar en voldoende moet zijn, dragen bij aan de kennisopbrengst, de regel dat de bijdrage duidelijk moet zijn, zorgt ervoor dat de ontvanger van de boodschap geen overbodige moeite hoeft te doen om die kennisopbrengst te realiseren.
- 4 Het voor de hand liggende argument dat aan onze onderzoeken alleen maar hoogopgeleide studenten meedoen, kunnen we weerleggen. Alle experimenten zijn uitgevoerd met nietsvermoedende treinreizigers als proefpersoon, praktisch evenveel mannen als vrouwen, variërend in leeftijd 17 tot 75 jaar, en wat opleiding betreft variërend van enkel de lagere school tot een voltooide universitaire opleiding. Al moet ik wel toegeven dat alle proefpersonen tweede klas reisden; in hoeverre de resultaten ook voor eerste-klasreizigers gelden, zal duurder onderzoek moeten uitwijzen.

Literatuur

- Allen, M., & Preiss, R. W.** (1997). Comparing the persuasiveness of narrative and statistical evidence using meta-analysis. *Communication Research Reports*, 14, 125-131.
- Brown, S. P., & Stayman, D. M.** (1992). Antecedents and consequences of attitude toward the ad: A meta-analysis. *Journal of Consumer Research*, 19, 34-51.
- Grice, H. P.** (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics 3: Speech acts* (pp. 41-58). New York: Academic Press.
- Hoeken, H.** (1998). *Het ontwerp van overtuigende teksten*. Bussum: Coutinho.
- McQuarrie, E. F., & Mick, D. G.** (1999). Visual rhetoric in advertising language. *Journal of Consumer Research*, 26, 37-54.
- Meyers-Levy, J., & Malaviya, P.** (1999). Consumers' processing of persuasive advertisements: An integrative framework of persuasion theories. *Journal of Marketing*, 63, 45-60.
- Mulken, M. van** (2003). Analyzing rhetorical devices in print advertisements. *Document Design*, 4, 114-128.
- Mulken, M. van, Enschot – van Dijk, R. van, & Hoeken, H.** (2005). Puns, relevance and appreciation in advertisements. *Journal of Pragmatics*, 37, 707-721.
- Petty, R. E., & Cacioppo, J. T.** (1986). *Communication and persuasion. Central and peripheral routes to attitude change*. Berlin: Springer.

- Phillips, B. J., & McQuarrie, E. F.** (2002). The development, change, and transformation of rhetorical style in magazine advertisements 1954-1999. *Journal of Advertising*, 31 (4), 1-13.
- Quintilianus** (2001). *De opleiding tot redenaar* (vertaling P. Gerbrandy). Groningen: Historische Uitgeverij.
- Rieke, R. D., & Sillars, M. O.** (1984). *Argumentation and the decision making process* (2nd Ed.). New York: Harper Collins.
- Schellens, P. J., & Verhoeven, G.** (1994). *Argument en tegenargument. Analyse en beoordeling van betogende teksten*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Sperber, D., & Wilson, D.** (1996). *Relevance: Communication and cognition* (2nd Ed.). Cambridge: Harvard University Press.
- Tanaka, K.** (1992). The pun in advertising: A pragmatic approach. *Lingua*, 87, 91-102.

Boek beoordelingen

Renkema, Jan (2004). *Introduction to discourse studies*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins. ISBN 9027232210 (Pb). Prijs € 36,- (363 pp.)

Deze inleiding in de studie van *discourse* is een bewerkte versie van Renkema 1993. Het is een bijna encyclopedisch boek, met veel beknopte instructieve karakterisering van theoretische invalshoeken, onderzoeksgebieden en onderzoek dat daar exemplarisch voor is, met zo'n 300 becoming literatuurverwijzingen en steeds per hoofdstuk zowel begripsvragen als oefeningen (waarin een bepaald aspect van de stof vaak verder uitgediept wordt). Na het inleidende hoofdstuk, zijn er 4 delen die samen 14 hoofdstukken beslaan. Deel I schetst het theoretische kader, deel II levert het analytisch-theoretisch instrumentarium, deel III bespreekt 'bijzondere' communicatiemodi en in deel IV wordt een drietal andere onderzoeksgebieden en invalshoeken besproken.

Deel 1, algemeen kader. Het algemeen kader bestaat vooral uit een typering van Bühler's Organon model (taaltekens hebben 3 functies: symptoom, symbool en signaal), Shannon & Weaver's zender / ontvanger model (plus verstandige nuanceringen daarvan natuurlijk) en Halliday's systeem-functionele semiotische benadering (inhoudelijke, interpersoonlijke en tekststructurele betekenis gerelateerd aan context- en gebruiksdimensies). Dat lijkt nogal taxonomisch allemaal,

maar met name het Organon model en in iets mindere mate Halliday's noties komen regelmatig terug om theorieën te plaatsen en samenhang te geven aan een grote verscheidenheid van invalshoeken. Het theoretische kader wordt verder aangevuld met de basics van de taalhandelingstheorie (illocutie), Grice's coöperativiteitsprincipe en Brown & Levinson's beleefdheidstheorie.

Deel 2, het theoretische instrumentarium. Dit deel zet de taxonomische aanpak eerst nog even door wanneer daar een aantal classificaties van discourse functies, types en genres worden gegeven (onder andere Jakobson, Steger en Swales). Het onderscheid gesproken / geschreven wordt benadrukt, terwijl er ook aandacht is voor multimodaliteit en voor communicatie in digitale media. In de 4 andere hoofdstukken van dit deel wordt een drietal klassieke benaderingen van tekststructuren behandeld (Van Dijk's propositionele analyse in combinatie met het idee van macro- en superstructuren, Halliday & Hasan's beschrijving van cohesie en coherentie en – beknopter – Mann & Thompson's *Rhetorical Structure Theory*), en naast tekstwetenschappelijke theorie over perspectief en informatiestructurering, komen ook linguïstisch-pragmatische grondslagen met betrekking tot deixis, presupposities en inferenties aan bod. Het laatste hoofdstuk van dit deel gaat over stijl en is vooral conceptueel verhelderend.

Deel 3, bijzondere communicatiemodi. De vlag dekt hier slechts gedeeltelijk de lading.

De eerste twee hoofdstukken gaan over gespreksanalyse en over tekstkwaliteit; de andere twee daarentegen over narratieven en over argumentatie. Het hoofdstuk over gespreksanalyse geeft een summier inleiding op beurtwisseling, sequenties en *discourse markers*. Het feit dat dit soort onderzoek in dit deel wordt behandeld, is typerend voor Renkema's toch primaire gerichtheid op en bekendheid met theorie over geschreven teksten. Dit is overigens ook een van de zwakste, niet erg overtuigende hoofdstukken. Het hoofdstuk over tekstbegrip en tekstverbetering bespreekt zulke issues als het meten van leesbaarheid en tekstbegrip, en het doen van pretests of het geven van tekstverbeteringsadviezen. Het hoofdstuk over narratieven begint met de klassieke verteltheorie (Propp en Labov), en springt dan via psycholinguïstische modellen voor verhaalgenerering naar een meer bedrijfskundig-antropologische benadering van de functies van verhalen in organisaties (Linde). Het hoofdstuk over argumentatie begint bij Toulmin, en gaat dan via de meer dialogische benadering van Van Eemeren & Grootendorst naar de sociaal-psychologische en ook meer experimentele benadering van Petty & Cacioppo (de perifere en de centrale route).

Deel 4, speciale aandachtsgebieden. Ook dit deel is weer heel breed. Het begint met een hoofdstuk over *discourse en cognitie* dat vooral over de meer psycholinguïstische modellering van discourseproductie en -verwerking gaat, met name ten aanzien van schrijfprocessen. Er is een paragraaf over schemata, frames, scripts en scenario's waarin vooral Bartlett's notie *schema* uitvoerig toegelicht wordt; en een over Kintsch' connectivistische modellering van de verwerking van propositionele relaties. Het hoofdstuk sluit af met een paragraaf over het gebruik van metaforen in discourse. Het voorlaatste hoofdstuk gaat over *discourse in instituties*, en daarin komen onderwerpen als politiek en

juridisch taalgebruik, interactie in de rechtszaal, formuleren, nieuwsmidia (met name de schriftelijke vormen) en de gezondheidszorg (arts / patiënt, gesprekstherapie) noodzakelijkerwijs beknopt en nogal eklektisch aan de orde. In het laatste hoofdstuk *discourse and culture* omlijsten Sapir-Whorf aan het begin en Hofstede en Scollon & Scollon aan het eind een aantal paragrafen over *Critical Discourse Analysis* (Van Dijk, Wodak, Fairclough), over met name racisme en gender. Met name onderzoek waarin de analyses op dit gebied meer systematisch lijken te worden, wordt met instemming besproken.

Ik vind Renkema's boek indrukwekkend, vooral wat betreft het spectrum van benaderingen en onderwerpen, en het inzicht dat daarmee gegeven wordt in de ontwikkelingen, resultaten en problemen van een relatief jong vakgebied. De tekst is meermaals op het randje van wat vanuit een didactisch perspectief nog voldoende informatief en instructief is, maar ik denk dat dat het gevolg is van het compromis dat je moet sluiten wanneer je het zo breed aanpakt. Er zijn de laatste jaren meer boeken verschenen die als inleiding op het gebied van de discourse analyse gebruikt kunnen worden. Ze laten een aantal alternatieven zien ten aanzien van de manier waarop inleidend academisch onderwijs op dit gebied vormgegeven kan worden. Aan de ene kant heb je zo'n brede overzichtstekst als het boek van Renkema, en aan de andere kant van het scala heb je een breed handboek zoals dat van Schiffrin e.a. (2001). In het laatste geval zou je voor een inleidend college moeten volstaan met een selectie van een aantal artikelen, maar zo'n collectie heeft als voordeel dat de deeltakten diepgaander kunnen zijn. Daartussen zitten teksten die meer uitgesproken vanuit een bepaalde invalshoek opgezet zijn, zoals Johnstone (2002), of Georgakopoulou & Goutsos (1999), of waarin de praktijk van het leren analyseren en het uitvoeren van discourse-analytisch onderzoek

Boekbeoordelingen

meer aandacht krijgt (zoals Martin & Rose (2003), of Wood & Kroger (2000)). Die tussenvormen beloven dat studenten echt leren analyseren – ook al is dat steeds maar op één bepaalde manier –, maar hebben het nadeel van een beperkt uitzicht. Renkema's boek biedt dat uitzicht wel.

Het is natuurlijk altijd gemakkelijk om een boek te kritiseren om wat het allemaal niet is of niet heeft. Er is altijd veel meer niet dan wel. Ik zal hier dan ook niet een lijst met voorbeelden van onderzoeksrichtingen geven die niet door Renkema besproken zijn (samenvattend: met name meer sociologisch onderzoek van gesproken taalgebruik in interactie komt er verhoudingsgewijs bekaaid van af). Maar op een meer algemeen programmatisch niveau wil ik toch nog wel een opmerking maken. Renkema vult de notie *discourse* vooral op een traditioneel vanuit de taalwetenschap gedefiniëerde wijze in: als een set van uitingen die betekenisvol zijn. Het wordt pas *discourse* als er meer dan één zin is. Ik geef de voorkeur aan een afbakening waarin iedere vorm van authentiek taalgebruik die in wat voor context en situatie dan ook als een communicatieve handeling werkt, als *discourse* gezien wordt. Renkema's boek definieert *discourse studies* als onderzoek naar de relatie tussen *vorm en functie* in verbale communicatie. Het gevolg daarvan is een visie op taalgebruik die sterk hangt aan het idee van de afzonderlijke zin of de propositie als beginpunt van de analyse. Die conceptualisering maakt het mogelijk om de vorm / functie-relaties te reïficieren, en de rol van context en situatie als een toegevoegde, niet-constitutieve factor te behandelen. Het onvermijdelijk gesitueerde karakter van *discourse* en het primair zijn van het handelingsniveau van taalgebruik ten opzichte van het symboolkarakter van taal- en tekstvormen zijn niet tot systematisch uitgangspunt gemaakt. Dat is jammer. Maar afgezien daarvan, Renkema

(2004) zal zeker als naslagwerk in mijn handbibliotheek blijven staan.

Harrie Mazeland

Literatuur

- Georgakopoulou, A. & Goutsos, D.** (1999). *Discourse Analysis: An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Johnstone, B.** (2002). *Discourse analysis*. Oxford: Blackwell.
- Martin, J. R. & Rose, D.** (2003). *Working with discourse: meaning beyond the clause*. Sydney: Continuum.
- Schiffrin, D., Tannen, D. & Hamilton, H. (Eds.)** (2001). *The handbook of discourse analysis*. Oxford: Blackwell.
- Wood, L. A. & Kroger, R. O.** (2000). *Doing discourse analysis: Methods for studying action in talk and text*. London: Sage.

Karreman, Joyce (2004). *Use and effect of declarative information in user instructions*. Dissertatie. Universiteit Twente. Amsterdam: Rodopi.

Promotoren: prof. dr. M.F. Steehouder; prof. dr. P.J.M.C. Schellens.

Procedurele en declaratieve informatie

De kern van een instructietekst wordt gevormd door procedures: al dan niet genummerde stappenlijsten die de gebruiker vertellen wat te doen. Deze informatiesoort is tamelijk helder te omschrijven, zowel in inhoudelijk als in syntactisch opzicht. Inhoudelijk gaat het om concrete actiebeschrijvingen, syntactisch is de standaardvorm voor procedures de imperatief van een actiewerkwoord, aangevuld met een specificatie van het object waar de handeling betrekking op heeft of een nadere specificatie van de handeling zelf. Ter illustratie volgt hier een voorbeeld uit een gebruiksaanwijzing voor een Honeywell luchtbevochtiger:

Vullen van het waterreservoir

1. Neem het waterreservoir uit het onderstuk en plaats hem ondersteboven.
2. Open de afsluitklep door tegen de wijzers van de klok in te draaien.
3. Vul het waterreservoir met zuiver koud leidingwater.
4. (...)

Naast deze kale stappenlijsten, worden voorwaarden voor acties (“*Als het rode lampje brandt, druk dan op ...*”) en de directe gevolgen ervan (“*U ziet nu de juiste afbeelding op het scherm*”) ook vaak tot de procedurele informatie gerekend. Procedurele informatie wordt dan opgevat als een sequentie van condities, acties en resultaten.

Naast procedures bevatten instructies doorgaans ook informatie die de gebruiker niet direct instrueert wat te doen, maar eerder uitleg geeft over, of een beschrijving geeft van het systeem waarmee gewerkt moet worden. Dit informatietype krijgt in de recente literatuur meestal het predikaat ‘declaratieve informatie’, al ontstaat er over de terminologie nog vaak discussie. Het gaat namelijk om een verzameling van informatietypen die als gemeenschappelijk kenmerk hebben dat ze niet-procedureel zijn, maar die samen een heterogeen geheel vormen van subtypen die mogelijk allemaal verschillende functies hebben in het proces van de mentale verwerking en toepassing van instructies. Ter illustratie volgt hier weer een voorbeeld, nu uit een handleiding bij een Brother printer:

“Witbalans

Deze instelling regelt de tint van de witte vlakken in een afbeelding. Verlichting, de instellingen van de camera en andere

invloeden, bepalen de tint wit. De witte vlakken van een afbeelding kunnen er een beetje roze of geelachtig uitzien, of naar een andere kleur neigen.”

Sinds ongeveer twee decennia wordt er onderzoek gedaan naar de functie van beide informatiesoorten in instructieteksten. Dit onderzoek heeft echter tot op de dag van vandaag geen uitsluitsel gegeven over de vraag wanneer en waarom declaratieve informatie nuttig kan zijn. Het proefschrift van Joyce Karreman concentreert zich dan ook op die onderzoeksvraag en streeft er naar meer zicht te krijgen op de vraag welke specifieke declaratieve informatiesoorten nut hebben voor gebruikers in verschillende situaties.

Het proefschrift bestaat uit drie onderdelen: een literatuuroverzicht, waarin Karreman een overzicht geeft van theorieën, modellen en experimenten die betrekking hebben op de onderzoeksvraag (hoofdstuk 1); een verslag van een serie experimenten waarin de mogelijke effecten van declaratieve informatie getoetst worden (hoofdstukken 2 tot en met 4); en een hoofdstuk met conclusies en een bespreking van de resultaten (hoofdstuk 5).

Kader

Karreman vertrekt vooral van de theoretische modellen van Kieras en Bovair, Payne en Dixon. Kieras en Bovair gaan ervan uit dat gebruikers van instructieve teksten een mentale representatie bouwen van de procedure die ze moeten uitvoeren. Daarnaast hebben zij aangetoond dat het gebruik van declaratieve informatie, in het bijzonder over de interne werking van het te bedienen systeem, de taakuitvoering gunstig beïnvloedt. Payne betwijfelt echter of informatie over de werking van een systeem de

enige declaratieve informatiesoort is die een gunstig effect kan hebben. Hij ontdekte dat metaforen ook tot een gunstig effect kunnen leiden. Bovendien stelt hij dat gebruikers device-models kunnen bouwen *zonder* declaratieve informatie te lezen, door intensief te oefenen en daaruit informatie af te leiden. Beide claims worden ondersteund met experimentele resultaten.

Dixon kiest een iets andere insteek door de constructie en herinnering van hiërarchische actieplannen te onderzoeken. In instructieve contexten maken gebruikers een 'mentaal actieplan' dat blijkens zijn onderzoeksresultaten gunstig kan worden beïnvloed door voorkennis. Het lezen van informatie over de werking van het systeem leidde bij Dixon voornamelijk echter niet tot het beter ophalen van de juiste procedures uit het geheugen.

De aanname van alle onderzoekers is dat het lezen van declaratieve informatie kan leiden tot een uitgebreidere mentale representatie, en dat die representatie weer een gunstig effect op de taakuitvoering kan hebben.

Karreman bespreekt tegen die achtergrond een aantal experimenten waarin dat verband nader is onderzocht. Die studies kennen diverse doelen, operationalisering van procedurele en declaratieve informatie, inbeddingen van declaratieve informatie in de instructieteksten, experimentele instructies (bijvoorbeeld of de teksten tijdens of voor de taakuitvoering gelezen moeten worden, of ze selectief of helemaal gelezen moesten worden) en meetmethoden. Wel zijn ze allemaal gericht op het traceren van effecten van declaratieve informatie op taakuitvoering. Karreman presenteert een overzichtstabel aan het eind van het hoofdstuk waarin ze toont dat de onderzoeken geen eenduidige uitkomst hebben: in het ene onderzoek worden wel gunstige effecten van declaratieve informatie gevonden, in het andere niet. Karreman formuleert

aansluitend het doel van haar onderzoek: "to make clear why declarative information sometimes results in positive effects on task performance and sometimes does not have an effect on task performance (p. 42)".

De presentatie van de relevante literatuur is uitvoerig en degelijk. De ambitie te achterhalen waardoor effectverschillen van declaratieve informatie veroorzaakt worden in verschillende experimenten, vraagt aan het eind eigenlijk wel om een heldere analyse van die eerder genoemde factoren waarin de experimenten van elkaar verschillen. Al die factoren kunnen samen of afzonderlijk hebben bijgedragen aan de gevonden uitkomsten. Alleen om die reden al is het enorm lastig om de verschillen te verklaren en is het zeker niet noodzakelijk zo dat de experimenten elkaar tegenspreken. Dat gegeven wordt echter niet verder uitgewerkt. Karreman kiest in plaats daarvan voor afbakening van een aantal factoren in haar vervolgentoetsen om daar een heldere uitspraak over te kunnen doen. Een van die factoren is de toespitsing op twee specifieke soorten declaratieve informatie.

Effecten van declaratieve informatie bij een gerichte trainingsfase

In hoofdstuk twee start Karreman met twee experimenten die aansluiten bij eerder onderzoek van Ummelen (1997). Haar doel is te achterhalen of en wanneer gebruikers specifieke soorten declaratieve informatie gebruiken. Bovendien wil ze weten of specifieke soorten declaratieve informatie effect hebben op directe en uitgestelde taakuitvoering, en op kennis van het systeem.

Ummelen onderzocht eerder het gebruik en de effecten van procedurele en declaratieve informatie in een softwarehandleiding bij een spreadsheetprogramma. In haar onderzoek werden procedurele en declaratieve informatie van elkaar onderscheiden op inhoudelijke en op syntactische kenmerken. Declaratieve informatie was niet

onderverdeeld in subtypes en omvatte dus alle niet-procedurele informatie. De twee informatiesoorten werden in gescheiden blokken weergegeven in de handleiding, bij elke taak een procedureel en een declaratief tekstblok. De handleiding werd getoond op een tweede computerscherm. Informatiegebruik werd op een speciale manier gemeten. Proefpersonen moesten op de informatieblokken klikken om ze goed te kunnen lezen, want op de titels na waren de (procedurele of declaratieve) blokken vaag gemaakt en dus niet onmiddellijk leesbaar. De titels signaleerden de procedurele dan wel declaratieve inhoud van de blokken door hun inhoud en syntactische vorm. Door op de titels te klikken werd de informatie weer scherp en leesbaar. De muiskliks en klicktijden werden geregistreerd. De resultaten wezen in grote lijnen uit dat procedurele informatie verantwoordelijk was voor ongeveer 60% van de kliks en de gebruikstijden, terwijl 40% van de kliks en tijden werd besteed aan declaratieve informatie.

Verder werd in een van Ummelens experimenten een handleiding met alleen procedurele informatie vergeleken met een handleiding waaraan declaratieve informatieblokken waren toegevoegd. Declaratieve informatie bleek de initiële taakuitvoering (dus: tijdens het eerste gebruik van de instructies) niet te beïnvloeden. Op de uitgestelde taakuitvoering (het uitvoeren van een soortgelijke taak na een anderssoortige activiteit, en zonder gebruik van de instructies) werd beter gescoord door proefpersonen die declaratieve informatie hadden gebruikt.

Karreman bracht in die opzet diverse wijzigingen aan. De volgende drie worden expliciet door haar genoemd (p. 46–47):

- Ze gebruikte een ander apparaat (een schermafbeelding van een telefoonstelsysteem in plaats van een spreadsheetprogramma).
- Ze gebruikte twee specifieke soorten declaratieve informatie: systeeminforma-

tie ('Hoe werkt het?') en informatie over het nut ('Wanneer pas ik procedure x toe?'), door Karreman 'utiliteitsinformatie' genoemd.

- Ze mat zuivere leestijden in plaats van informatiegebruikstijden: Ummelen nam aan dat de informatie werd gebruikt zo lang een blok aangeklikt was en proefpersonen nog actief die informatie aan het toepassen waren; dat laatste viel af te lezen uit de logfiles van het spreadsheetprogramma die in de logfiles van de handleiding werden geïntegreerd. Karreman nam de tijden waarop de proefpersonen de informatie overdachten bij het zien van het systeem en waarop ze de informatie initieel toepasten niet mee, maar koos voor het meten van zuivere leestijden.

91 proefpersonen kregen de opdracht om met behulp van een handleiding op het computerscherm de telefoonset te installeren en te programmeren. Ze voerden daartoe acht deeltaken uit, zoals het veranderen van de belmelodie, of het aanpassen van het volume. De telefoon was afgebeeld op het scherm en kon worden bediend door erop te klikken. De handleiding was te zien op hetzelfde scherm en in plaats van de telefoon, als de proefpersoon de spatiebalk ingedrukt hield. De handleiding verdween weer (en de telefoon verscheen) als proefpersoon de spatiebalk losliet.

De handleiding kon geraadpleegd worden met de klik-en-leesmethode die Ummelen ook toepaste. Door een vervaagd stuk tekst te selecteren op grond van het kopje, en erop te klikken konden proefpersonen de tekst scherp maken en lezen. Deze muiskliks en de bijbehorende klicktijden werden geregistreerd in logfiles.

Elke proefpersoon kreeg maar één van vier handleidingversies te zien: een versie met enkel procedurele informatie (P); een versie waaraan systeeminforma-

gevoegd aan de procedures (PS); een versie waaraan utiliteitsinformatie werd toegevoegd aan de procedures (PU); of een versie waarin beide declaratieve informatiesoorten werden toegevoegd aan de procedures, in wisselende volgordes (PSU).

Na deze initiële fase van 8 taken volgde er een interimtaak die niets met het experiment te maken had, en daarna moesten de proefpersonen nog twee taken met de telefoon uitvoeren met behulp van de procedurele informatie uit de handleiding. De twee taken betroffen eerder verkende telefoonfuncties, maar waren niet hetzelfde als die in de eerste fase. Van de herhaalde taakuitvoering waren de proefpersonen tevoren niet op de hoogte gebracht. Tot slot van het experiment beantwoordden de proefpersonen 9 open kennisvragen over de telefoonset.

De resultaten tonen aan dat de twee declaratieve informatiesoorten inderdaad werden gelezen (30% van de totale leestijd). Beide declaratieve informatiesoorten werden even veel geraadpleegd. De systeem- en utiliteitsinformatie had echter geen effect op de initiële of herhaalde taakuitvoering, noch op de kennisvragenscore. In dat opzicht verschillen de resultaten van die van Ummelen. Declaratieve informatie werd relatief het vaakst gebruikt in de oriëntatiefase, tussen het lezen en het uitvoeren van de opdracht in.

Karreman onderzoekt vervolgens in een hardopdenkexperiment nader wanneer en waarom gebruikers declaratieve informatie gaan lezen. Tien proefpersonen voerden dezelfde taken uit als in het eerste experiment, maar nu hardopdenkend. Vijf werkten met de procedurele handleiding en vijf met de meest uitgebreide versie (PSU). Er vond geen herhaalde toetsing plaats. Dit experiment bevestigde in grote lijnen de resultaten van de eerdere studie: beide informatiesoorten worden even vaak en vooral ter oriëntatie gelezen. Problemen oplossen in de taakuitvoering, veroorzaakt door de tekst of

door het systeem, was ook een minder vaak voorkomende reden om declaratieve informatie te lezen. In de versie zonder declaratieve informatie weidden de proefpersonen uit zichzelf uit over het systeem als dat voor hun taakuitvoering nodig was.

Aan het eind van het hoofdstuk inventariseert Karreman de redenen waarom de resultaten verschilden van die van Ummelen. Dat lijkt evenwel een onmogelijke exercitie, omdat het aantal mogelijke redenen talrijk is, gelet op de vele verschillen in definities, instrumentatie en procedure. De handleiding was in Karremans experiment bijvoorbeeld nooit tegelijk met het systeem te zien. Karreman lijkt dit uitsluitend als een ingreep in de experimentele procedure te beschouwen, om leestijden zuiverder te kunnen interpreteren. Zeker een legitieme keuze, maar die heeft ook tot gevolg dat de proefpersonen de informatie op een andere dan de natuurlijke manier verwerken: handleidingen worden doorgaans juist in interactie met het systeem gebruikt en verwerkt. Het is niet ondenkbaar dat dit verschil in experimentele setting ook leidt tot verschillende resultaten. Karremans gebruikstijden zijn dan ook niet vergelijkbaar met die van Ummelen omdat haar proefpersonen relatief lange procedures moesten onthouden om op het andere scherm te kunnen werken terwijl de proefpersonen van Ummelen voortdurend heen en weer konden tussen kortere procedures en de uitvoeringstaak, zonder die procedures te moeten onthouden. Gebruikstijd is in dat geval niet gelijk aan leestijd + taakuitvoeringstijd, maar impliceert ook het niet expliciet meetbare interactiegedeelte tussen handleiding en software. Dat gedeelte moesten proefpersonen bij Karreman uit het geheugen opdiepen, waardoor ze ook de handleiding moeten hebben gelezen met de doelstelling de tekst of procedure te onthouden. Verder waren er verschillen in de lay out en opbouw van de handleiding, in de formulering van de titels

op basis waarvan proefpersonen procedureel of declaratief selecteerden (“Op welke manieren kunt u dit doen?” boven utiliteitsinformatie kan de proefpersoon wellicht de indruk van procedurele informatie geven, p. 57), in de definities en vormkenmerken van declaratieve informatie en in de testopdracht, waarin in tegenstelling tot Ummele’s experiment de procedurele informatie gewoon weer zichtbaar was.

Dat alles laat onverlet dat onder de door Karreman gekozen omstandigheden duidelijk geen effecten van declaratieve informatie meetbaar zijn. Vervolgonderzoek met minder afwijkende manipulaties zal nodig zijn om helder te krijgen waaraan dat dan precies ligt, en dat vervolg is nu gemakkelijker te bedenken omdat de experimenten natuurlijk ook in veel opzichten wél op elkaar lijken.

Effecten van declaratieve informatie bij een open trainingsfase

Vervolgens doet Karreman een experiment waarin ze onderzoekt of de effecten uit het vorige experiment ook gelden als er geen specifieke, maar een open leertaak wordt uitgevoerd in de trainingsfase. Ten opzichte van haar eerdere experiment verandert ze de volgende factoren:

- het apparaat en de interface
- de taak van de proefpersonen
- de aanbestedingswijze van de instructies
- de beschikbaarheid van de instructies in de testfase
- aanvullende metingen: cognitive load, vertrouwen in eigen vaardigheid, waardering voor instructies en apparaat.

65 proefpersonen kregen een half uur de tijd om een nagebootste dropjesmachine te leren bedienen waarvan het bedieningspaneel op het scherm nagebootst was. Deze oefenfase werd niet gestuurd door opdrachten, proefpersonen waren vrij om te bepalen wat ze met het systeem uitprobeerden

en in hoeverre ze de handleiding daarbij gebruikten. Een groep kreeg alleen procedurele instructies (P), een tweede groep kreeg daarnaast nog systeeminformatie (PS), en een derde groep kreeg zowel systeem- als utiliteitsinformatie extra (PSU). De handleiding werd weer op hetzelfde scherm aangeboden, maar nu op een iets andere manier. Door op de spatiebalk te klikken kwam de handleiding in beeld in plaats van het bedieningspaneel. De spatiebalk hoefde nu niet ingedrukt te blijven. De teksten werden nu blok voor blok aangeboden, te kiezen uit een menu bovenaan het scherm. Dat betekende ook dat procedurele blokken (Activeren van de regulatoren) en declaratieve over dezelfde taak (Hoe werken de regulatoren?) in een menu temidden van andere menu-items stonden. Proefpersonen selecteerden een item dat vervolgens op het scherm verscheen. Selectie van een nieuw item verving het eerder opgeroepen onderwerp. Met een klik op een aparte knop konden proefpersonen terug naar het bedieningspaneel. Iedere vijf minuten werd de proefpersonen tijdens het oefenen naar hun cognitieve belasting gevraagd

Na afloop moesten de proefpersonen de dropjesmachine bedienen en werd gemeten of de handleidingen verschillende effecten hadden. Ze kregen twaalf opdrachten: zes waarvoor enkel procedurele informatie benodigd was, en zes waarvoor naar verwachting systeeminformatie nodig was om de correcte procedure uit te kunnen afleiden. De handleiding werd nu niet langer beschikbaar gesteld.

Deelnemers die in de oefenfase declaratieve informatie kregen aangeboden, besteedden daar de helft van de leestijd aan. Systeeminformatie werd langer gebruikt dan toepassingsinformatie, maar leidde niet tot langere totale leestijden: procedurele informatie werd daardoor dus minder lang gebruikt. Dat was anders voor toepassingsinformatie; het lezen daarvan had geen

consequenties voor het lezen van procedurele informatie. Declaratieve informatie had geen effect op het aantal correct uitgevoerde taken, de taakuitvoeringstijd of de waardering van de tekst of het systeem. Systeeminformatie bleek een negatief effect te hebben op het zelfvertrouwen van de proefpersonen. Toepassingsinformatie had een negatief effect op de cognitieve belasting tijdens de oefenfase, maar tijdens de taakuitvoering hebben geen van beide declaratieve informatiesoorten dat effect.

Wederom wijken de resultaten dus af van die van Ummelen, ook nu de instructies bij de testfase ontbreken. Wel is er een marginaal effect van declaratieve informatie op de tijd om een herhaalde taak correct uit te voeren. Daarom, en omdat dit experiment als extra verschil in de trainingsfase een open in plaats van een gesloten taak bevatte, hoeft dit ook niet meteen als tegenstrijdig te worden geïnterpreteerd.

Effect van declaratieve informatie op het bedienen van nieuwe apparaten

In haar laatste serie experimenten onderzoekt Karreman of systeeminformatie effect heeft op de *transfer* van kennis: zijn gebruikers die dat type declaratieve informatie hebben gelezen beter in staat om nieuwe, maar vergelijkbare apparaten te bedienen dan gebruikers die geen declaratieve informatie hebben gebruikt?

Proefpersonen werden getraind in het werken met vier verschillende nagebootste apparaten op een computerscherm. In een oefenfase waarmee het experiment begon, bedienden zij vier oefenapparaten zonder handleiding, enkel door uitproberen. Bij een foute actie gaf de computer aan welke knop wel ingedrukt had moeten worden. De oefenfase was afgelopen zodra proefpersonen twee keer achter elkaar de zes correcte knoppen in de juiste volgorde hadden ingedrukt. Direct na deze oefenfase begon

de testfase, waarin de proefpersonen vier testapparaten moesten bedienen. Deze apparaten leken op de oefenapparaten, maar weken af in een van de volgende opzichten:

- de namen op de knoppen waren niet identiek maar synoniem aan die in de oefenfase, én de knoppen stonden op verschillende plaatsen (deexperiment 1);
- de namen op de knoppen waren niet identiek maar synoniem aan die in de oefenfase, maar de knoppen stonden wel op dezelfde plaats (deexperiment 2);
- de namen op de knoppen waren identiek aan die in de testfase, maar stonden op een andere plaats (deexperiment 3).

Voorafgaand aan de testfase kreeg elke proefpersoon informatie op papier: een groep kreeg systeeminformatie over de samenstelling en werking van het apparaat, de andere groep kreeg marketinginformatie die niet relevant was voor de uitoefening van hun taken.

De verwachting, gebaseerd op eerder onderzoek, was dat systeeminformatie de gebruikers bewust maakt van de onderliggende overeenkomsten tussen de oefenapparaten en de testapparaten. Daardoor zou de informatie zowel de oefenfase als de testfase moeten vergemakkelijken (minder fouten), en zou systeeminformatie het bovendien gemakkelijker moeten maken om in de testfase met synonieme in plaats van identieke labels te werken, en om te werken met knoppen op afwijkende locaties.

Deze verwachtingen kwamen echter niet helemaal uit. In een gecombineerde analyse van de eerste twee deexperimenten bleek systeeminformatie enkel de transfer te faciliteren voor testapparaten die knoppen in een afwijkende positie toonden. Het had geen faciliterend effect op transfer bij variërende knoplabels. In het derde deexperiment werd dat bevestigd: systeeminformatie bleek daar een gunstige invloed te hebben

op de oefenfase en op de transfer naar een apparaat waarop de knoppen in een andere positie stonden.

De belangrijkste voorlopige verklaring van Karreman is, dat de mentale representaties na het lezen van systeem informatie blijkbaar wel de exacte namen van de knoppen bevatten, maar niet de posities van die knoppen. Gelet op het gegeven dat de proefpersonen in de eerste twee deelexperimenten minder fouten maakten in situaties waarin de knoppen op dezelfde positie stonden, is deze verklaring echter niet helemaal bevredigend: blijkbaar onthouden ze de posities wel degelijk, en gaan ze daar in eerste instantie ook op af, maar als de posities afwijken helpt de systeem informatie om over te schakelen naar een ander verwerkings- of bedieningsniveau en worden de letterlijke namen van de knoppen richtinggevend. De vraag is wanneer en onder invloed waarvan de verwerking nog een niveau dieper kan worden: het niveau van de onderliggende betekenis van de knoppen. Alleen dan kunnen de proefpersonen ook met synoniemen omgaan.

Conclusies

Karreman's belangrijkste conclusies zijn de volgende:

- systeem- en utiliteitsinformatie worden gelezen, waarbij geldt dat aan systeem informatie meer tijd wordt besteed die in mindering wordt gebracht op het lezen van procedures
- systeem informatie maakt gebruikers bewust van de complexiteit van het systeem waardoor het zelfvertrouwen daalt
- utiliteitsinformatie maakt de cognitieve belasting in de leerfase groter
- utiliteitsinformatie heeft geen effect op initiële of herhaalde taakuitvoering
- systeem informatie heeft alleen onder specifieke omstandigheden een positief effect op taakuitvoering en transfer naar nieuwe systemen.

Met name de laatste twee conclusies zijn interessant, omdat het onderzoek het meest op de effecten op taakuitvoering was gericht. Karreman noemt drie verklaringen voor afwezige effecten op taakuitvoering. Ten eerste zouden keuzes in de experimenten daarvoor gezorgd kunnen hebben: het hoge opleidingsniveau of de leerstijl van de proefpersonen, of de presentatie van de instructies in tekstuele vorm. Ten tweede zou de tijd te kort kunnen zijn geweest om complete en coherente representaties te vormen; proefpersonen beschikken ook na de initiële taakuitvoering alleen nog maar over een set losse en aan elkaar gerelateerde ideeën over het systeem. Ten derde is het mogelijk dat andere informatiebronnen bijdragen aan de bouw van mentale representaties: mogelijk hebben bijvoorbeeld de interfaces van de systemen, of de procedurele informatie dusdanig bijgedragen aan de benodigde declaratieve kennis dat de systeem informatie overbodig werd.

Niet al deze verklaringen lijken even voor de hand liggend. In het onderzoek van Ummelen zijn voorkennisniveaus en leeropdracht gevarieerd, en in al die condities waren er wel effecten van declaratieve informatie op de herhaalde taakuitvoering. Ook daar werd uitsluitend tekstueel materiaal gebruikt, en ook daar werd procedurele informatie in veel condities naast declaratieve informatie aangeboden. Dat kunnen dus haast geen op zichzelf staande verklaringen zijn. Mogelijk is de verklaring wel relevant in relatie tot andere kenmerken: zo spelen ze misschien een rol bij een bedieningspaneel, en niet bij afwijkende systemen zoals een complex softwareprogramma.

Samenvattend heeft Karreman een aantal hypothesen over de effecten van declaratieve informatie op een heel zorgvuldige en creatieve manier onderzocht. Het proefschrift levert een schat aan nieuw materiaal en nieuwe hypothesen op. Het meest vernieuwend en prikkelend zijn de experimen-

ten die de bijdrage meten van systeeminformatie op het bedienen van nieuwe apparaten. Die leren ons dat het begrip van het systeem na interactie en na verwerking van systeeminformatie nog niet zo ver gaat dat de betekenis van de knoppen in relatie tot de apparaatfuncties verwerkt is (want anders zou de synoniem duidelijk moeten zijn). In termen van de in hoofdstuk 1 aangehaalde Kintsch en Van Dijk: de verwerking lijkt het niveau van de oppervlakterepresentatie niet ontstegen te zijn. De verwerking vindt wel plaats op een verbaal niveau, want de namen worden onthouden en een afwijkende locatie is bij het gebruik van systeeminformatie geen hindernis. De voorlopige conclusie daaruit zou kunnen zijn dat mensen zich in allereerste instantie laten leiden door pure visuele herkenning, en als dat niet meer werkt door de oppervlaktekenmerken van knoppen. De betekenisverwerking ontstijgt onder de huidige experimentele condities echter niet het oppervlakteniveau. De vraag is wanneer dat dan wel gebeurt, en de transferexperimenten lenen zich goed om dat verder te onderzoeken.

Karremans experimenten geven echter nog geen uitsluitsel over de vraag die zij aan het begin zo prominent stelt: wat zijn nu de omstandigheden waaronder declaratieve informatie wel of niet werkt? Dit proefschrift leert dat er maar één manier is om daar goed zicht op te krijgen: systematisch vervolgonderzoek dat steeds alleen die factoren varieert waarvan we op grond van dit en eerder onderzoek vermoeden dat ze een effect op gebruik en taakuitvoering veroorzaken. In aanmerking daarvoor komen in ieder ge-

val de manipulatie van het type declaratieve informatie, de presentatievorm daarvan, het al dan niet kunnen herlezen van instructies in de testfase, de duur van de taak, gebruikerskenmerken en systeemkenmerken. Het voortschrijdend inzicht in de theorie over het maken van mentale representaties bij instructieve taken kan daarbij helpen, en het transferexperiment heeft daaraan in ieder geval een mooie bijdrage geleverd. Een meer gedetailleerde vergelijking van data uit verschillende eerdere onderzoeken zou een goed praktisch startpunt kunnen zijn voor vervolgonderzoek. Een nieuwe serie experimenten op basis van gemeenschappelijke vragen kan daarna op een aantal vragen een duidelijker antwoord geven.

Nicole Ummelen

Bibliografie

- Bibby, P.A. en Payne, S.J.** (1993). Internalization and the use specificity of device knowledge. *Human-Computer Interaction*, 8, 25-26
- Bibby, P.A. en Payne, S.J.** (1996). Instruction and practice in learning how to use a device. *Cognitive Science*, 20, 539-578.
- Dixon, P., Harrison, K., & Taylor, D.** (1993). Effects of sentence form on the construction of mental plans from procedural discourse. *Canadian Journal of Experimental Psychology*, 47, 375-400.
- Kieras, D.E., & Bovair, S.** (1984). The role of a mental model in learning to operate a device. *Cognitive Science*, 8, 255-273.
- Ummelen, N.** (1997). Procedural and declarative information in software manuals: effects on information use, task performance and knowledge. Amsterdam/Atlanta: Rodopi

Signaleringen

Ruck, Bert (2004). *Overtuigen op papier. Dé methode voor succesvol argumenteren in adviesteksten, beleidsnotities en offertes.* Den Haag: Sdu. ISBN 9012101395. Prijs: € 19,50. (148 pp.)

‘Hoe pak je het schrijven van een tekst handig aan?’ Dat kan door de lessen ter hand te nemen van iemand die al ruim tien jaar trainingen in schriftelijke argumentatie verzorgt. ‘*Overtuigen op papier* leert je een overtuigend verhaal te vertellen in een zakelijke context.’ In vier delen krijgen de ‘adviseurs, beleidsmedewerkers, commerciële en projectleiders’, voor wie dit boekje bedoeld is, een cursus persuasief schrijven.

Het eerste deel schetst een fundament. Begonnen wordt met een voorbeeld van een ideaal betoog. Zo ziet de lezer meteen wat er allemaal mogelijk is met een goede bestudering van dit boekje. Verder krijgt in dit eerste deel het ‘A4-tekstmodel’ speciale aandacht. Dit ‘model dat alle modellen overbodig maakt’ zorgt ervoor dat de kern van de te schrijven tekst op één A4-tje past: inleiding, kader, standpunt, argumentatie, actie. Die kern bevat ‘nét voldoende informatie om een verantwoorde beslissing te kunnen nemen’. De rest kan in de bijlagen.

Het volgende deel bevat een soort stoomcursus argumenteren *for dummies*. Concepten ontwikkeld in de pragma-dialectiek komen hier in vogelvlucht voorbij, zij het versimpeld, zonder directe bronvermelding en verpakt in nieuwe terminologie.

Zo worden onderschikkende argumenten aangeduid als ‘diepteargumenten’ en nevenschikkende als ‘breedteargumenten’. Rucks tip is niet te véél argumenten te gebruiken. ‘Notoire dwarsliggers zijn nooit tevreden te stellen; besteed aan hen niet te veel energie.’ Ook de drie argumentatieschema’s uit de pragma-dialectiek worden – weer zonder bronvermelding – besproken. Deze worden, met behulp van kritische vragen, ingezet om de tekst vooraf tegen kritiek bestand te maken en hebben tevens een heuristische functie.

De geleende theorie wordt in het derde deel omgezet in praktische toepassing. Hier neemt de auteur de lezer bij de hand om tot de perfecte adviestekst te komen die in het eerste deel al werd genoteerd. Een eenvoudig stappenplan zet de tot dan toe geleverde bouwstenen op hun plaats.

In het vierde deel helpt de auteur nog enkele problemen waarmee hij zijn cursisten vaak ziet worstelen. Het betreft met name drie onderdelen van het A4-tekstmodel: de inleiding, het kader en de actie. Maar voor elk lastig punt wordt een oplossing geboden. Het probleem van de inleiding verdwijnt eenvoudigweg door gebruik te maken van een ‘abc’tje’: aanleiding, belang en centrale vraag. Het kader kan worden bijgeschaafd door het te beoordelen op de aspecten juistheid, relevantie en volledigheid. En het slot van de tekst moet volgens de auteur vooral aanzetten tot handelen: actie!

De auteur kondigt in het eerste deel aan

Signaleringen

een 'dialogische kijk op teksten' te hebben. Toch worden de verworvenheden van de pragma-dialectiek eigenlijk louter ingezet voor de argumentatieve kern. Het overige lijkt vooral bij retorische inzichten aan te sluiten.

Het boekje is gebruiksvriendelijk, omdat ongeveer een derde deel gereserveerd is voor samenvattingen, checklists, e.d. De toon is zeer populair. Een verantwoording is, op een summier lijstje 'gebruikte boeken' achterin na, helaas niet te vinden.

Een geoefende lezer van dit tijdschrift zal vermoedelijk niet met *Overtuigen op papier* bij de kassa belanden, maar de welwillende leek zal, wellicht gegrepen door de uitbundig vormgegeven kaft, in dit boekje een vlot geschreven inleiding in de wereld van het schriftelijke betoog vinden.

Robert Jan de Paauw

Verbiest, Agnes (2004). *Als ik jou toch niet had. De taal van complimenten.* Amsterdam/Antwerpen: Contact. ISBN 9025427014, Prijs: € 14,90. (126 pp.)

Leuk! Mooi! Goed! Lekker! Als je een compliment geeft of krijgt, is de kans groot dat het berust op een van deze vier kwalificaties. Saai en inhoudsloos? Misschien, maar wel zo handig. Origineel en creatief formuleren brengt gevaren met zich mee: het compliment wordt niet herkend of heeft een ander ongewenst gevolg; de gecompimenteerde kan bijvoorbeeld beledigd raken. Zo zal iemand die altijd zeer tevreden is geweest met de zeegroene kleur van haar ogen niet erg opgetogen raken van het compliment 'Wat kleurt het blauw van je T-shirt toch mooi bij je blauwe ogen'.

Hoe gecompliceerd de taal van het complimenteren eigenlijk is en waarom dat zo is, valt allemaal precies te lezen in het nieuwste boek van Agnes Verbiest. Waarom

ben je van sommige complimenten door het dulle heen en wekken andere voornamelijk irritatie op? (En dan heb ik het niet over complimenten die blijk geven van een verkeerde inschatting van de kleur van je ogen.) En wat is een gepaste reactie? 'Dank je, ik ben ook heel blij met mijn nieuwe broek' of 'Dank je, ik ben ook heel blij met mijn IQ'? Deze vragen worden beantwoord vanuit het theoretische kader van de conversatieanalyse, met een belangrijke rol voor de gezichtsbedreiging waartoe een compliment kan leiden en de machtsverhouding tussen de gever en de ontvanger die op die gezichtsbedreiging van invloed is.

In haar boek laat Verbiest zien welke normen er gelden voor complimentgedrag en hoe die normen voor mannen en vrouwen verschillen. De gevonden normen zijn gebaseerd op een corpus van complimenten die door haarzelf en anderen zijn verzameld, op meningen over complimenten die uit enquêtes naar voren zijn gekomen en in de media zijn gevonden en op literatuur. Verbiests bronnen moeten duidelijkheid geven over wat min of meer universeel-Westers, en vooral wat Nederlands of Noord-Europees complimentgedrag is.

Waarover worden complimenten gegeven? Anno nu gaan complimenten over uiterlijk, resultaat, bezit en persoonlijkheid. Complimenten over het uiterlijk betreffen kleding en kapsel en dan voornamelijk de uiterlijkheden van voorbijgaande aard, dus eerder dat de kapper je haar (nu) leuk geknipt heeft in plaats van dat je (altijd) mooi haar hebt. Dit type compliment wordt het meest door vrouwen aan vrouwen gegeven. Complimenten over resultaat gaan over prestaties, bijvoorbeeld een rapport dat je hebt geschreven of een maaltijd die je hebt bereid. Dit type compliment wordt vooral door mannen aan vrouwen gegeven. Complimenten over bezit gaan over materiële zaken: nieuwigheid dwingt tot complimenteren. Dit type compliment wordt vooral

door mannen aan elkaar gegeven, hoewel ze tegelijkertijd zeggen er huiverig voor te zijn, want moet de lof nu gezien worden als bewondering, jaloezie, sarcasme of nog iets erger? En waar wordt zo snel een passend tegencompliment vandaan gehaald? Complimenten over persoonlijkheid ten slotte kunnen de ontvanger in zijn diepste wezen raken: 'Jij bent echt een fijn mens'.

Wat is er nu eigenlijk gecompliceerd aan deze complimenten? Deze vraag wordt door Verbiest beantwoord aan de hand van de functies die complimenten kunnen hebben. Een van die functies is het creëren of bevestigen van solidariteit tussen gever en ontvanger. 80% van de complimenten wordt met dat doel gegeven, en dan vooral door vrouwen aan vrouwen (van gelijke status) over het uiterlijk. Met de oprechtheidseis nemen vrouwen het in deze gevallen niet zo nauw: zo bijzonder hoeft je die nieuwe broek nou ook weer niet te vinden en misschien zou je 'm zelf absoluut nooit kopen. Dat hoeft ook niet, want deze complimenten zijn bedoeld om een goede relatie te creëren of te behouden. En daar ligt ook het probleem dat dit type compliment kan veroorzaken: misschien wil de ontvanger die relatie wel helemaal niet.

De tweede hoofdfunctie van complimenten is de aanmoediging, bedoeld als een echt waardeoordeel over de ontvanger. Het onderwerp van zo'n compliment is meestal resultaat, maar ook de andere categorieën zijn mogelijk. Ze worden vooral gegeven door een 'hogere' aan een 'lagere', zoals een ouder tegen een kind zegt dat het z'n bordje goed heeft leeggegeten. Opvallend is evenwel dat dit type complimenten ook van laag naar hoog worden gegeven, en dan vooral door mannen met een lagere status aan vrouwen met een hogere status. Verbiest noemt twee mogelijke verklaringen voor dit verschijnsel. De eerste is dat mannen, op de hoogte van het vrouwelijke verlangen naar complimenten, daarop inspelen. De

tweede, gendergestuurde verklaring is dat mannen zichzelf hoe dan ook hoger achten dan vrouwen en dus weinig riskants in een dergelijk compliment zien.

Minder leuke complimenten zijn dus vooral die complimenten die de machtsverhouding tussen de gever en ontvanger beïnvloeden: solidariteit creëren met iemand van een hogere status (of die zichzelf beschouwt als van een hogere status) of een waardeoordeel uitspreken over iemand van hogere status. Maar ook een waardeoordeel uitspreken over iemand van gelijke status en daardoor jezelf hoger plaatsen. De ontvanger zal dan iets moeten doen om het statusverschil te herstellen of te denivelleren.

Hoe op een compliment kan worden gereageerd, wordt behandeld in een van de laatste hoofdstukken. Verbiest noemt een heel scala aan mogelijkheden, van niks terug zeggen, zenuwachtig lachen, bescheiden afwimpelen, de oprechtheid van de complimenteerder bevragen, een compliment terugmaken, tot afwijzen of in dankbaarheid aanvaarden. Dat het zo lastig is om passend op een compliment te reageren, komt doordat hierbij het conversatieanalytische principe van voorkeur voor overeenstemming strijdt met het jezelf niet te veel op de borst willen slaan. Pasklare antwoorden geeft dit hoofdstuk niet, want wat een passende reactie is, hangt af van ontelbare contextuele factoren. Dat is jammer, maar begrijpelijk. En deze reactie geldt eigenlijk het hele boek. Het gevoel dat vooral blijft hangen na lezing van *Als ik jou toch niet had* is dat de materie van complimenten geven en ontvangen ontzettend complex in elkaar steekt. Verbiest kan daar niets aan doen; het is juist haar verdienste dat ze deze materie desondanks zeer leesbaar en met prachtige voorbeelden in kaart heeft gebracht.

Henrike Jansen

Uit de tijdschriften

Levende Talen Tijdschrift, jrg. 6, nr. 1.

Het eerste nummer van deze jaargang is een themanummer over het taalgericht vakonderwijs, het onderwijs in verschillende schoolvakken waarin ook de taalverwerving wordt gestimuleerd. In de eerste bijdrage betoogt Maaïke Hajer dat het tijd is voor een nieuw vijfjarenbeleidsplan voor het taalgericht vakonderwijs en zet zij de belangrijkste ingrediënten op een rij. Dolly van Eerde laat zien dat er tegenwoordig een nauw verband is tussen (eerste- en tweede-)taalvaardigheid en wiskunde: zowel door docenten als door leerlingen wordt in de wiskundelessen veel meer gepraat dan voorheen. Daarom zouden ook daar het taal- en het vakonderwijs moeten worden geïntegreerd. Dirkje Ebbens en Elisabeth van der Laan bekijken een evaluatie van een experimenteel leerstofprogramma (*Slash* 21) waarin het onderwijs in taalvaardigheden in de andere leergebieden is geïntegreerd.

Onze Taal, jrg. 74, nrs. 1, 2/3, 4.

In nummer 1 observeert Erwin Wijman dat merknamen steeds vaker voor- dan achternamen zijn (*Humberto* in plaats van *dr. Oetker*). Raymond Noë en Marc van Oostendorp interviewen Wim de Bie over hedendaags taalgebruik. Het liefst zou De Bie alle nieuwslezers ontslaan en iedereen tussen de twintig en dertig het spreken verbieden. Ton den Boon bespreekt een selectie uit de nieuwe woorden van 2004. Er blijken tegenwoordig *terreurverkenners* te bestaan die foto's in pretparken nemen en ze later opblazen (die pretparken). Mr. P.D.M. Pijnenburg dis-

cussieert met dialectoloog Jan Stroop of het Standaardnederlands wel bestaat. Pijnenburg denkt van niet, Stroop neemt een minder duidelijk standpunt in. Matthijs de Winter doet verslag van de uitreiking van de Philip Bloemendal Prijs 2004 aan de radiopresentatrice Lucella Carasso die populair blijkt te zijn door de lach in haar stem. J. Posthumus is niet helemaal tevreden met de spellingsregels voor oorspronkelijk Engelse werkwoorden uit het Groene Boekje. Zo wil hij bijvoorbeeld heel graag *ik cros* met dubbel *s* schrijven, maar dat wordt hem door de huidige regels onmogelijk gemaakt.

In het dubbelnummer 2/3 inventariseert Frank Jansen de meningen van *Onze Taal*-lezers over zijn stelling dat de lezers van een tekst voor een algemeen publiek niet met *je* maar met *u* moeten worden aangesproken. Het blijkt moeilijk om tot algemene adviezen te komen. Frits Broeyer legt uit hoe het 'getrouwelijk oversetzen' van de Statenvertaling van 1637 in zijn werk ging: zo letterlijk mogelijk. Jacques Arends bespreekt de vijf belangrijkste van de mede door hem opgestelde richtlijnen voor immigratiediensten die willen vaststellen waar iemand gezien de taal die hij spreekt vandaan komt. Jannemieke van de Gein betoogt dat kinderen niet meer weten dat er aan het eind van een zin een punt komt doordat de interpunctie op de basisschool niet bij de grammatica maar bij de spelling wordt behandeld. Lau Kanen ziet de neutralisering van beroeps- en functieaanduidingen waar emancipatoren en emancipatrices in het verleden altijd voor pleitten helemaal niet als emanci-

patie: die zit hem volgens Kanen juist in de variatie naar geslacht – *zangeres* naast *zanger* dus. Marc van Oostendorp bereidt de lezer voor op de publicatie van de twee nieuwe taaltalassen die vanwege het Meertens Instituut worden gepubliceerd, waarin wordt beschreven hoe in de Nederlandse dialecten en het Fries woorden en zinnen worden gemaakt en waarmee Nederland zich een vooraanstaande plaats in de dialectstudie verwerft.

In nummer 4 keert Kees van der Zwan de mand met inzendingen om die hij heeft ontvangen na zijn verzoek om voorbeelden van verkeerde verstane liedteksten (“Vriendschap is er en ruzie”). Lo van Driel schrijft een korte biografie van Johan Hendrik van Dale (1828-1872), de ‘grondlegger’ van het woordenboek uit Sluis. Frank Jansen keert zich tegen de stelling van Jan Stroop die beweert dat het vak Nederlands tegenwoordig nog slechts bestaat uit het leren van inhoudsloze vaardigheden: samenvattingen maken, spreekbeurten houden, enzovoort. Jansen vat Stroops stelling ironisch op als een vorm van *wishful thinking*. Jan Erik Grezel interviewt Jannemieke van de Gein over haar visie op de gebrekkige resultaten van het schrijfonderwijs in het basisonderwijs. “Volgens mij vind niemand mij aarddig” blijkt na acht jaar schrijfles nog heel gewoon te zijn. Nicole van der Sijs betoogt dat de zogenoemde ethnische variëteiten (Surinaams-, Turks- en Marokkaans-Nederlands) een veel grotere invloed op het Nederlands hebben dan het Engels (“Mijn sus, hij is zo pienter”). Joop van der Horst voorspelt dat Nederlandse vormen zoals *Ons volk heeft moeten wijken* zullen moeten wijken voor Vlaamse vormen zoals *Ons volk is moeten wijken*. Over honderd jaar zal een en ander een feit zijn.

Tekst[blad], jrg. 11, nr. 1.

Het nummer opent met een column van Marijke de Rock, die zich opwindt over de *disclaimer* (inclusief de term) die de stad Antwerpen sinds kort standaard toevoegt aan e-

mails die vanwege de stad worden gestuurd. Vervolgens komen de tekstzaken aan de orde, die ditmaal de juridische regels voor het contract tussen opdrachtgever en tekstschrijver, de Europese regels ten aanzien van betalingsachterstanden en de verzekering tegen beroepsziekten tot onderwerp hebben. Ook gaat het over muziek terwijl u werkt. De discussie over tekst en emotie uit het vorige nummer (zie deze rubriek in de vorige aflevering van het *Tijdschrift voor Taalbeheersing*) wordt voortgezet. Rudolf Geel betoogt dat de tekstschrijver zich niet al te zeer moet laten gaan, omdat hij het gevaar loopt de verkeerde of valse emoties op te roepen. Wel moet de tekstschrijver *persoonlijk* schrijven, hetgeen hij door veel schrijven kan leren ... is het idee. Hilde van Belle legt uit hoe listig emoties kunnen worden opgeroepen met behulp van het spel der genres. Een en dezelfde tekst kan de lezer in de context van een bepaald genre in lachen doen uitbarsten maar hem in de context van een ander genre tot razernij brengen en tot bloedvergieten aanzetten. Met andere woorden: ook emoties zijn contextafhankelijk. Sietse Wolters weerlegt de stelling dat de vormgeving en de typografie van een tekst ‘gevoelswaardenvrij’ zouden zijn. Wie dat al werkelijk had gedacht wordt door Wolters uit de droom geholpen: elke vorm heeft een bijbehorende gevoelswaarde die automatisch wordt opgeroepen zodra voor de betreffende vorm wordt gekozen. Olaf du Pont licht de lezer voor over de vertaalwereld, die ook al vol blijkt te zitten met projectmanagers en coördinatoren. Hij kritiseert de vertalers en vertaalbureaus die op hun *websites* niet duidelijk maken wat ze van hun potentiële opdrachtgever verwachten, daardoor onduidelijke opdrachten aannemen, daardoor slecht werk afleveren en daardoor de branche schaden. Leo Kop, Robert-Paul Kop en Bas Andeweg gaan na hoe het sinds de introductie ervan in 1987 is gegaan met de ‘communicatieaudit’, een toets die is ontwikkeld om te meten hoe ‘gezond’ de communicatie in een organisatie is. De voordelen

Uit de tijdschriften

van deze 'audit' worden volgens de auteurs nog lang niet voldoende onderkend. Sanne van de Grift beziet het effect van de vormgeving van de zwemvestinstructie op de *passenger safety briefing card*, het geplastificeerde documentje waarmee je jezelf kunt bezighouden terwijl het vliegtuig neerstort. De plaatjes die je gedetailleerd vertellen hoe je je zwemvest aan moet trekken waren volgens haar metingen effectiever dan de abstractere plaatjes die voor de gelegenheid waren vervaardigd, al kregen deze laatste wel meer waardering van de proefpassagiers. Tekstschrijver Maartje Tel rapporteert over haar ervaringen met het gebruik van een bepaald soort Wordsjablonen bij de Zweedse Belastingdienst in Stockholm. Helene Bakker-Renes en Marian Hoefnagel stellen het probleem aan de orde van de te moeilijke overheidsbrief. Zo zeggen bejaarden de thuiszorg op omdat ze uit de informatie die ze door de overheid krijgen toegestuurd abusievelijk opmaken dat ze die niet meer kunnen betalen (en stemmen kiezers tegen de Europese Grondwet omdat ze denken dat de informatie die ze ontvangen geen informatie bevat). Louise Cornelis verbaast zich over de verontwaardiging die haar op een kinderwebsite uitgesproken oordeel dat 'groter als' in de spreektaal wel mag bij de kleine gebruikers teweeg heeft gebracht. Ze hebben immers niet voor niets net met veel moeite uit hun hoofd geleerd dat het 'groter dan' is. Bas Andeweg en Wim Blokzijl testen de kwaliteit van de Word-grammatica- en stijlcontrole en komen tot de conclusie dat het programma een gebrekkig afgerichte waakhond is die aanslaat als er geen boeven aankomen en omgekeerd. Felix van de Laar stelt de ontwerper Ivar van Bekkum die met ingang van dit nummer het omslagontwerp van Tekst[blad] verzorgt aan de lezer voor. Joep Jaspers interviewt Ted Sanders naar aanleiding van diens oratie waarin hij voor versterking pleit van de relatie tussen de studie van taalgebruik en de verbetering van tekstkwaliteit. De interviewer problematiseert de tekstnorm 'samenhang'.

Tijdschrift voor Communicatiewetenschap, jrg. 33, nr. 1.

Dit nummer bevat vier reguliere artikelen en een oratie. Het eerste artikel is van Patti M. Valkenburg, Moniek Buijzen, Maureen van Althuis en Naomi Turnier. Zij doen verslag van experimenteel onderzoek naar de invloed van persoonlijke en contextuele factoren op het 'merkbewustzijn' van jonge kinderen van 2 (!) tot 8 jaar. Uit het onderzoek bleek dat het vermogen om merken te herkennen zich veel eerder manifesteert dan het vermogen om zich merken te herinneren. In het tweede artikel gaan Alexander Pleijten, Liesbeth Hermans en Frank Tebbe na hoe Nederlandse journalisten in hun werk gebruik maken van het internet. Dit blijkt in de eerste plaats te worden gebruikt om informatie te vergaren maar daarnaast ook om interviews te houden, informanten te zoeken, ideeën op te doen en van gedachten te wisselen met het lezerspubliek. Arjen van Dalen en Mark Deuze schetsen in het derde artikel op basis van literatuuronderzoek, een schriftelijke enquête en een reeks 'diepte-interviews' met Nederlandse ombudsmannen een profiel van de instanties die heden ten dage zijn aangewezen om verantwoording af te leggen over de berichtgeving in de dagbladjournalistiek: de ombudsman en lezersredacteur. In het vierde artikel rapporteren Luuk Lagerwerf, Erik Taal en Patricia Brouwer over onderzoek naar het verband tussen inhoudelijke eigenschappen van persberichten en de publiciteit die er aan wordt gegeven. De journalisten die voor deze publiciteit zouden moeten zorgen blijken een voorkeur te hebben voor informatieve persberichten zonder retorische rimram. De oratie is van prof. dr. Betteke van Ruler. Hij is uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Communicatie en Organisatie aan de Universiteit van Amsterdam en handelt over de dynamiek van het communicatiemanagement.

Nieuws uit het vakgebied

Subsidietoekenningen

De invloed van voorformulering in persberichten op het journalistieke herschrijfproces – Universiteit Gent | Geert Jacobs (promotor), Tom Van Hout (medewerker)

Al sinds de jaren zeventig is uit heel wat communicatiewetenschappelijk onderzoek bekend dat persberichten een belangrijke rol spelen in de constructie van het nieuws. In uiteenlopende studies is aandacht besteed aan de veelheid van externe variabelen die het journalistieke werk beïnvloeden: de materiële omstandigheden van de redactionele productiecycclus, de professionele normen van journalisten en de economische context van het mediabedrijf, om maar enkele voorbeelden te nemen.

Het is de bedoeling van dit project om vanuit een tekstwetenschappelijke invalshoek na te gaan of er aan die lijst van externe invloeden mogelijk (tekst-)interne variabelen toegevoegd kunnen worden. De centrale hypothese is dat de manier waarop een persbericht geformuleerd is, invloed heeft op het gebruik van persberichten door de journalisten. Het project wil die hypothese toetsen door de complexe herschrijfprocessen in kaart te brengen. Daarvoor zullen journalisten geobserveerd worden van de economische redacties van drie Vlaamse kwaliteitskranten in een periode van een zestal weken terwijl ze persberichten van bedrijven, overheidsinstellingen en andere organisaties als bronmateriaal hanteren voor hun berichtgeving. Qua methode wordt gekozen voor een mix van cognitief-psychologisch schrijfon-

derzoek (hardopdenkprotocollen en on-line registratie van het schrijfproces) en etnografie (participant observation, interviewing en enquêtering).geert.jacobs@ugent.be

Congressen

ISSA

Van 27 tot 30 juni 2006 wordt aan de Universiteit van Amsterdam de “6th International Conference on Argumentation of the International Society for the Study of Argumentation (ISSA)” gehouden. Het doel van de conferentie is wetenschappers samen te brengen die in allerlei verschillende disciplines werkzaam zijn op het gebied van de studie van argumentatie. Er zullen *keynote addresses* worden gehouden door Thomas Goodnight (Annenberg School for Communication, University of Southern California), Trudy Govier (Calgary) en Marcelo Dascal (University of Tel Aviv). Daarnaast worden er dagelijks tien parallelle sessies geprogrammeerd, waarvan ongeveer de helft zal zijn gewijd aan specifieke thema's. De congrescommissie, bestaande uit Anthony Blair (University of Windsor, Canada), Frans van Eemeren (Universiteit van Amsterdam) en Charles Willard (University of Louisville, USA), nodigt iedereen die op het gebied van de argumentatietheorie werkzaam is, vanuit welke invalshoek of benadering ook (normatief, analytisch, dialectisch, retorisch, kwantitatief, kwalitatief, cognitief, descriptief), van harte uit om op de conferentie origineel, niet eerder gepubliceerde werk te presenteren. Geïnteresseerden dienen daartoe vóór 1 oktober 2005 als bijvoegsel in een e-mail een Engelstalige samenvatting te sturen aan de congrescommissie op het e-mailadres issa-fgw@uva.nl. Op de ISSA-website <http://www.hum.uva.nl/issa> zijn de richtlijnen te vinden voor het opstellen van een samenvatting, alsmede uitgebreidere informatie over het congres. Het postadres van de congrescommissie is (Frans H. van Eemeren) Universiteit van Amsterdam, leerstoelgroep Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica, Spuistraat 134, 1012VB Amsterdam.